

ԳԵՎՈՐԳ ԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԴԱՐՁՅԱԼ ՍԵՔԵՈՍԻ ՄԱՍԻՆ\*

1

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Սերևուսի պատմություն» վերաբերյալ մեր մենագրությունը<sup>1</sup> նվիրված գրախոսականով հանդես է եկել բանասեր Հ. Պողոս Անանյանը<sup>2</sup>, որը ժամանակակից հայագիտությունը ծանոթ է հայ մատենագրության զանազան հուշարձանների վերաբերյալ իր արժեքավոր հետազոտություններով: Հարգարժան զիտնականը դրական դնահատական է տվել մեր աշխատության գրեթե բոլոր գլխավոր արդյունքներին:

Քացառություն է կազմում առաջին գլխում հայտնված մեր այն կարծիքը, թե Սերևուսի անունով հրատարակված երկի հեղինակը Սերևուսը չէ:

Սերևուսի հեղինակային իրավունքներին հարգելի մասնագետը խոստանում է անդրադառնալ առանձին հոդվածով. «Մեր տարբեր տեսակետները հաջորդաբար պիտի հայտնենք առանձին հոդվածով, ոչ թե ֆնևադատելու նպատակով, որքան՝ նոր լուսարանություններու առիթ ընծայելու համար»<sup>3</sup>: Մեր ընդգծած բառերի բարեկամական ոգով էլ գրված է Հ. Պ. Անանյանի այն հմտալի հետազոտությունը, որի խորագիրն է՝ «Ո՞վ է Սերևուսի Պատմության հեղինակը»<sup>4</sup>:

Ելակետ ընդունելով ոչ թե քննադատելու, այլ՝ միայն նոր լուսարանությունների առիթ ընծայելու միևնույն սկզբունքը՝ մենք կկամենայինք ներկայացնել մի քանի փաստեր, որոնք մեր կարծիքով պետք է նպաստեն հարցի ավելի ճշգրիտ քննության գործին:

\* Գ. Արզաբյանի «Սերևուսի Պատմությունը և Անանուսի առեղծվածը» (Երևան, 1965) արժեքավոր մենագրությունը, հատկապես Սերևուսի անունով հայտնի Պատմությունը խոսքով պատմիչին վերագրելու նրա թեզը՝ քննարկման նյութ դարձավ զիտական մամուլում: Հրատարակվող հոդվածում Գ. Վ. Արզաբյանն անդրադառնում է այդ քննարկմանը և նոր լուսարանությամբ ճշգրտում իր տեսակետները քննարկվող հարցերի առթիվ: Սերևուսի Պատմությունը հայ հին մատենագրության այն երկերի թվին է պատկանում, որոնք լի են պատմա-բանասիրական բազմաթիվ կնճիռներով, «Մատենադարանի բանբերը» իր էջերը սիրով կտրամադրի բոլոր այն բանասերներին, որոնք նոր փաստերով և մեկնություններով կփորձեն լուսարանել Սերևուսի Պատմության հետ առնչվող զանազան հարցեր (Խ մ բ.):

1 Արզաբյան Գ., «Սերևուսի Պատմությունը և Անանուսի առեղծվածը», Երևան, 1965: Այսուհետև՝ Արզաբյան:

2 «Բազմավեպ», 1969, թիվ 8—10, էջ 262—267:

3 «Բազմավեպ», 1969, էջ 267:

4 Հ. Անանյան Պողոս, Ո՞վ է Սերևուսի Պատմության հեղինակը, «Բազմավեպ», 1970, № 1—3, էջ 5—22: Այսուհետև՝ Անանյան:

Դեռևս 1958 թ. լույս տեսած մեր «Դիտողությունների» մեջ մենք նկատել ենք Բաղիշեցու ցուցակի վերձանման երկու կարելիություն<sup>5</sup>: Առաջին՝ Խոսրովը «Սերեոսի Պատմության» հեղինակն է, երկրորդ՝ Խոսրովը այդ Պատմության գլխավոր դերակատարն է (Խոսրով Ապրվեզը): Առաջին կարելիությունը մեզ ավելի հավանական է թվացել և մենք ընդունել ենք դա: Իսկ երկրորդը ժխտել ենք, գրելով. «Ինչ վերաբերում է Խոսրով Ապրվեզին՝ նրա գործերի նկարագրությունը կազմում է Պատմության միայն մեկ հատվածը»<sup>6</sup>:

Փաստերի ավելի ուշադիր զննությունը, սակայն, թելադրում է վերանայել նախորդ կարծիքը և հաստատել Հ. Պ. Անանյանի հետևյալ միտքը. «Երկրորդ կարելիությունը մեզ ավելի հավանական կը թվի, որովհետև ձեռագրին մեջ այժմ վերոհիշյալ Պատմությունը անխորագիր է և առանց հեղինակի անվան, քնական է մտածել, որ Վարդանի ժամանակն ալ այդ Պատմությունը անխորագիր և առանց հեղինակի անուն էր: Վարդան Բաղիշեցին՝ զրքի պարունակությունը նկատի ունենալով, անոր վերնագիր մը տված կրնա ըլլալ և քանի որ Պատմության կարևոր դերակատարներեն է Խոսրով Պարսից արքան, դայն կոչած Պատմութիւն Խոսրովու»<sup>7</sup>:

Հայտնի է, սակայն, որ Սերեոսի նկատմամբ մեր կասկածը հիմնված է եղել ոչ քե՛ս Վարդան Բաղիշեցու տեղեկության, այլ՝ «Հերակլի Պատմություն» խորագրի և ներկա «Սերեոսի» բովանդակության միջև եղած անհամապատասխանության վրա: Ուստի Բաղիշեցու ցանկի Խոսրովից՝ որպես քննարկվող երկի հեղինակից հրաժարվելուց հետո էլ կասկածը Սերեոսի նկատմամբ շարունակում է մնալ<sup>8</sup>:

Հ. Պ. Անանյանը իրավացիորեն համոզված լինելով, որ Բաղիշեցու ցանկի Խոսրովը պարսից արքա Ապրվեզն է, կասկածի տակ է գրել Խոսրով անվան գոյությունը Կիրակոս Գանձակեցու ցուցակում: Եվ որպես ապացույց վկայակոչել է այն փաստը, որ Կիրակոս Գանձակեցու «քանի մը ձեռագիրներ շունին Խոսրովի անունը պարունակող ամբողջ տողը... Ուստի, տարակուսելի կմնա Խոսրով անունին հարազատությունը, գոնե Կիրակոս Գանձակեցիի քով»<sup>9</sup>:

Ծանոթ են Գանձակեցու 50 ձեռագրեր, որոնց հիման վրա հանգուցյալ ալազղեմիկոս Կ. Մելիք-Օհանջանյանը կազմել է Գանձակեցու քննական բնագի-

5 Հ. Պ. Անանյանը գրում է. «Արզարյան առաջին կարելիությունը միայն նկատած է» (Անանյան, էջ 20):

6 Արզարյան Գ., Դիտողություններ Սերեոսի Պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 4, Երևան, 1958, էջ 69:

7 Անանյան, էջ 20:

8 Շահխաթունյանն ինքը կասկածել է Սերեոսի վրա և 1833 թ. կազմած իր ցուցակում ներկա «Սերեոսը» գրանցել է այսպես. «Պատմութիւն (կարծի) Սերեոս» (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձ. 3801, էջ 142բ): Ավելի վաղ՝ 1828 թ. այդ երկը ուրիշների կողմից գրանցված է եղել՝ «Պատմութիւն մի անհեղինակ» (ձ. 3801, էջ 209բ): Հետագայում՝ 1842 թ. լույս տեսած իր գրքում («Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի...») Շահխաթունյանը կասկած չի հայտնել քայց ավելի ուշ ժամանակներում հրապարակված նրա ցուցակի ֆրանսերեն թարգմանության մեջ Սերեոսի անվան դիմաց գրված է հարցական նշան, որը միաժամանակ վկայում է նաև ալազղեմիկոսի հայագետ Մ. Բրոսսեի կասկածի մասին, որովհետև նա է թարգմանել Շահխաթունյանի ցուցակը (Brosset M., Rapports sur un Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, St. Peterbourg, 1849, էջ 45 և 49):

9 Անանյան, էջ 21:

րը: Սրանցից միայն շորսում, այն էլ՝ 17—18-րդ դարերում ընդօրինակված ձեռագրերում, բացակայում են և՛ Կորյունի, և՛ Խոսրովի անունները: Սա պատահական երևույթ է, որը բացահայտվում է № 1768 ձեռագրի միջոցով: Սույն ձեռագիրը և № 1769, 3071 ձեռագրերն ունեցել են միևնույն մայր ձեռագիրը<sup>10</sup>: Ահա, այս երեք ձեռագրերից երկուսն ունեն Կորյունի և Խոսրովի անունները, իսկ մեկը՝ ոչ: Պարզ է, որ ձեռագրերից մեկի գրիչը մոռացել է մայր ձեռագրից ընդօրինակել հիշյալ տողը: Այնպես որ, Գանձակեցու ցուցակի վրա կասկածելու հիմք չկա:

«Հերակլի պատմություն» խորագրի և ներկա «Սերեոսի» բովանդակության անհամապատասխանությունն այնքան լուրջ փաստ է, որ անտեսել չի կարելի: Ուստի հարզո գիտնականն իրավամբ անգրագարձել է դրան և հաստատել է Հ. Գաթրճյանի կարծիքը. «Ինձի համաձայն այլևի հավանական կը թվի Գաթրճյանի կարծիքը... թե Սերեոս իր գրքին վերնագիրը Հերակլ կայսեր նվիրած է, որովհետև այդ շրջանի ամենեն կարևոր եղելությունը նկատված էր սուրբ խաչափայտին Երուսաղեմեն գերի տարվելն և ապա անոր ազատագրությունը Հերակլ կայսեր ձեռքով և քաջությունը»:

Սակայն Գաթրճյանի բացատրությունը ներկա «Սերեոսին» չի համապատասխանում, որովհետև այս երկի հեղինակը «իր գրքին վերնագիրը Հերակլ կայսեր նվիրած» չէ: Սերեոսին վերագրվող երկի հեղինակն իր գրքի մեզ հետաքրքրող մասը կոչել է ոչ թե «Պատմություն ի Հերակլին», այլ՝

Մատեան ժամանակեան,  
Պատմութիւն թագաւորական,  
Վէպ արիական,  
Վանումն տիեզերական,  
Հէն Սասանական՝  
ՅԱպրուէզն Խոսրովեան...<sup>11</sup>:

«Մատեան» բառի որոշակի գործածությամբ այստեղ հայտնված է, որ բննարկվող երկի տվյալ մասը նվիրված է Սասանյան Խոսրովին և բառացի կոչված է «ժամանակագրական մատյան... Խոսրովի մասին». «Մատեան ժամանակեան... յԱպրուէզն Խոսրովեան»: «Մատեան ժամանակեան» արտահայտության և «յԱպրուէզն Խոսրովեան» բառերի միջև ընկած բոլոր շորս տողերում հեղինակը բնութագրում է Խոսրովին և նրան նվիրված «թագավորական պատմությունը»: Ամբողջ հատվածի թարգմանությունն է. «Ժամանակական մատյան, թագավորական պատմություն, արիական վեպ՝ համաշխարհային գրոհի, սասանական հենի, Ապրվեզ Խոսրովի մասին»: Այս խորագրի տակ գետեղված նյութը վերաբերում է մինչև Խոսրովի մահը տեղի ունեցած իրադարձություններին: Որից երկու գլուխ հետո սկսվում է գրքի երկրորդ բաժինը, նվիրված արաբներին, հետևյալ խորագրով. «Բարձումն Սասանականին... եւ մուտ որդոցն Իսմայելի յաշխարհս Հայոց»:

Մատյանի ժամանակագրությունը նույնպես հարմարեցված է հատկապես Խոսրով Ապրվեզի թագավորած տարիների հաշորդականությանը: Սա պարզ

10 Կ. Գանձակեցի, առաջարան, էջ 100:

11 Սերեոսի եպո. Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 32: Այսուհետև՝ ՍՍՊ:

ապացույց է այն բանի, որ քննարկվող երկի հեղինակը ոչ միայն խոսրովի անվամբ է կոչել իր մատյանը, այլև հենց սկզբից ծրագրել և հյուսել է այդ մատյանի ժամանակագրությունը՝ որպես խոսրովի (և՛ ոչ Հերակլի) պատմության ժամանակագրություն: Նույնիսկ Հռիփսիմեի տաճարի շինության տարեթիվը նշված է ոչ թե ըստ խաչափայտը փրկող քրիստոնյա կայսր Հերակլի, այլ՝ ըստ պարսից խոսրով արքայի տարիների. «Եւ եղև յամի ԻՆ-բղի թագաւորութեանն Ապրուէզ խոսրովու քակեաց կաթողիկոսն Կոմիտասս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի վաղարշապատ քաղաքի»<sup>12</sup>:

«Մատեան... խոսրովեան» խորագրի տակ զետեղված նախաճառում նույնպես հեղինակը որոշակիորեն հայտնում է, որ ինքն այդ բաժնում նկարագրելու է խոսրովի գործերը. «Որ հրդեհեալ բոցացոյց զառ ի ներքոյս ամենայն, դղորդեալ գծով և զցամաք, զարթուցեալ զկործանումն ի վերայ ամենայն երկրի»<sup>13</sup> Սրանից հետո նա հայտնում է, որ ինքը շարագրելու է նաև «հարավային» հարձակումների, այսինքն՝ արաբական առաջին արշավանքների պատմությունը. «եւ զՀարաւայինն զարթուցեալ մեծաւ բորբոքմամբ՝ յարձակեալ ի վերայ միմեանց և կատարել զհրամանն բարկութեան Տեառն ի վերայ ամենայն երկրի»<sup>14</sup>:

Այսպիսով՝ քննարկվող երկը բաժանված է հիմնականում երկու մասի՝ խոսրովի մատյան և արաբական արշավանքների պատմություն: Մասերից և ոչ մեկը Հերակլի անվամբ չի վերնագրված: Հետևաբար՝ ամբողջ գիրքը չէր կարող կրել Հերակլի անունը:

Եվ ընդհակառակը, շատ հնարավոր է, որ գիրքն ամբողջությամբ կոչված լինի խոսրովի անվամբ, որովհետև գրքի գլխավոր դերակատարը խոսրովն է, և, ինչպես ասվեց, պատմական դեպքերի ժամանակագրությունն էլ շափված է ըստ խոսրովի: Խոսրովի սպանությանը հաջորդող դեպքերի նկարագրությունը գրքի նախորդ մասի բովանդակության համեմատությամբ այնքան քիչ է, որ հեղինակը կարող էր ամբողջ գիրքը կոչել խոսրովի անվամբ: Եվ ահա այն հանգամանքը, որ նա արարներին վերաբերող գրեթե չափածո նախերգանքը («և զՀարաւայինն զարթուցեալ մեծաւ բորբոքմամբ») նույնպես զետեղել է «խոսրովի մատյանին» նվիրված նախերգանքի մեջ՝ ցույց է տալիս, որ նա իր գրքի երկու բաժինների բովանդակությունը կարող էր միավորել մեկ անվան՝ խոսրովի անունը կրող խորագրի տակ:

«Խոսրովի մատյանի» ընդհանուր նախերգանքն աշխարհելուց հետո՝ հեղինակն իր «վեպն» սկսում է հետևյալ արտահայտությամբ. «Եւ արդ՝ ասացից զվէպս ի կործանիչն և յապականողն խոսրով. յԱստուծոյ անիծեալն»<sup>15</sup>: Այստեղ նույնպես պարզ ասված է, որ առաջիկա մատյանը հանդիսանում է կործանիչ և ապականող խոսրովի (և ոչ՝ Հերակլի) «վեպը»: Այսպիսով՝ Գաթրճյանը ճիշտ չի ենթադրել, թե քննարկվող երկի հեղինակը «իր գրքին վերնագիրը Հերակլ կայսեր նվիրած է»:

Ն. Ակինյանը հնարավոր է համարել, որ այս երկի վերնագիրը փոխած լինեն ուրիշները՝ «փոխանակ աշխարհավեր օտարադեն թագավորի անվան»

12 ՍԵՊ, էջ 89:

13 Նույն տեղում, էջ 22:

14 Նույն տեղում:

15 Նույն տեղում:

բարեպաշտ Հերակլ կայսեր անունը կարկառուն ընծայելով»<sup>16</sup>: Բայց, ինչպես ստորև կտեսնենք, սույն երկը մեզ հայտնի մատենագիրներից ոչ ոք Հերակլի անվամբ չի կոչել<sup>17</sup>:

Հ. Պ. Անանյանը «Խոսքովի մատյանի» և միջնադարյան պատմիչների հիշատակած Սերեոսի «Հերակլի պատմության» նույնացման համար շափանիչ է ընտրել Ասողիկին: Հարգարժան բանասերի ելակետն այն է, որ Ասողիկը Հերակլի մասին տեղեկությունները քաղել է մեծ մասամբ քննարկվող երկից: Սրանից էլ եզրակացվում է, թե այս երկը «Հերակլի պատմությունն» է: Շատ սպասելի սույն եզրակացությունը հիմնված է այն տրամաբանության վրա, թե Ասողիկը Հերակլի վերաբերյալ տեղեկությունները պետք է քաղած լիներ անպայման «Հերակլի պատմություն» կոչված մի երկից: Սակայն, սա, մեր կարծիքով, միակ և պարտադիր նախապայման չէ. մանավանդ, որ Հերակլի անունը կրող մեզ ծանոթ աղբյուրները (նրանց թվում՝ մասամբ նաև Գեորգ Պիսիդեսի շափածո պատմությունները) որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ՝ առաջնային նշանակություն չունեն: Պատճառը Հերակլի շուրջ հյուսված զանազան զրույցներն են, որոնք առավել զեղարվեստական, քան պատմագրական արժեք ունեն: Հետևաբար՝ Ասողիկը կարող էր Հերակլի մասին ավելի կարևոր տեղեկություններ հավաքել ո՛չ անպայման «Հերակլի պատմություն» կոչված մի երկից<sup>18</sup>: Նա այդպես է վարվել, օրինակ, Գրիգոր Լուսավորչի մասին նյութեր հավաքելիս: Թվում է, թե նրա զխավոր աղբյուրը պետք է լիներ Ազաթանգեղոսի պատմությունը, որը Ասողիկը կոչում է «Գրիգորի պատմություն», բայց իրականում նա իր տեղեկությունները քաղել է հիմնականում Մովսես Խորենացուց: Այդպես էլ նա՝ Հերակլի մասին տեղեկությունները քաղել է ներկա «Սերեոսից», չնայած՝ սա «Հերակլի պատմություն» չէ:

Ըստ որում՝ պետք է նկատի ունենալ, որ Ասողիկը ներկա «Սերեոսին» գիմել է առաջին հերթին ոչ թե Հերակլի, այլ Խոսքովի վերաբերյալ տեղեկություններ հավաքելու նպատակով: Խոսքովն Ասողիկի և նրա ժամանակակիցների համար շատ նշանավոր մի արքա էր: Նրա մասին հորինվել են գանազան պատմություններ: Մովսես Կաղանկատվացին Խոսքովի սպանությանը նվիրել է հատուկ գլուխ («Սպանումն Խոսքովու»), որի մեջ վիպական մանրամասնություններով նկարագրում է իր հերոսի վախճանը: Այս հերոսին նա կոչում է «Ահեղ որսորդն՝ զառիժն Արևելից, յորոյ ի գոչելն միայն ազգք հեռաւորք գողային և մօտաւորք յերեսաց նորա իբրև զմոմ հալիալ պակասէին»<sup>19</sup>: Պատահական չէ, որ ներկա «Սերեոսը» նույնպես ոգեշունչ մի նախերգանք է նվիրել Խոսքովին և իր գիրքը գրեթե ամբողջությամբ կոչել է «Մատեան ժա-

16 Ալիենյան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, հ. Ա, Վիեննա, 1924, էջ 4:

17 Անշուշտ բացառված չէ նաև այն հնարավորությունը, որ քննարկվող երկն ինչ որ անհայտ մեկի կողմից երբևէ սխալմամբ ընկալվեր որպես Հերակլի պատմություն, բայց հասկանալի է, որ մենք մեր տեսակետը պետք է հիմնենք ոչ թե ուրիշների, այլ բուն հեղինակի խոսքի վրա: Այս հեղինակն իր գրքի մեզ հետաքրքրող մասը նվիրել է Խոսքովին, Վարդան Բաղիշեցին նույնպես գիրքը կոչել է Խոսքովի անվամբ: Ուրիշ ոչ մի որոշակի տվյալ մեզ հայտնի չէ: Որեմն՝ բնական է, որ մենք պետք է հենվենք իրական մատենագրական փաստերի վրա:

18 Բյուզանդական մատենագրության մեջ Հերակլին վերաբերող ամենազխավոր աղբյուրը Թեոփանեսի (9-րդ դ.) երկն է, որը նույնպես «Հերակլի պատմություն» չէ:

19 Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1912, էջ 166:

մանակեան... յԱպրուէզն Խոսրովեան», այն դեպքում, երբ նա Հերակլին չի նվիրել ոչ մի հատուկ գլուխ:

Առհասարակ Հերակլն Ասողիկի համար չի ունեցել այն նշանակությունը, ինչ վերագրվում է նրան: Խաչափայտի ազատագրությանը Ասողիկը նվիրել է ընդամենը երկու նախադասություն: Իսկ Հերակլի վերաբերյալ տեղեկությունները գեակողել է ոչ թե բյուզանդական, այլ՝ պարսից պատմությանը վերաբերող այն գլխում, որի վերնագիրն է «Բագաուրք պարսից» և որտեղ ներկայացված են Խոսրով Ապրվեզի գործերը: Պարզ ասած՝ Ասողիկը ներկա «Սերևոսն» ընկալել է այնպես, ինչպես նրա հեղինակն ինքն է ներկայացրել, այսինքն՝ որպես պարսից արքա Խոսրովի մատյան: Հետևաբար՝ Ասողիկի ցանկում նըշված՝ Բյուզանդական կայսր Հերակլի պատմությունը շենք կարող հաստատ նույնացնել «Խոսրովի մատյանի» հետ:

«Խոսրովի մատյանից» Խոսրովի վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություններ քաղելիս Ասողիկն անխուսափելիորեն տեղեկություններ է հավաքել նաև Հերակլի մասին, որովհետև Խոսրովի ժամանակի պատմությունն անհնարին է գրել առանց Հերակլի հետ կապված իրադարձություններին անդրադառնալու:

Ասողիկն իր հիշատակած նույնիսկ շատ հայտնի աղբյուրներից երբեմն քաղում է հազիվ նշմարելի տեղեկություններ: Բնականաբար, նա կարող էր «Հերակլի պատմությունից» նույնպես քաղել հատուկներն այնպիսի տեղեկություններ, որոնց տեղը որոշելն այժմ անհնարին է՝ սոսկ այն պատճառով, որ այդ Պատմությունը մեզ չի հասել:

«Ուշագիր քննություն մը բավարար է,— գրում է Հ. Պ. Անանյանը,— վստահորեն որոշելու, թե Տիեզերական Պատմության որ հատվածները կվերաբերին այս կամ այն պատմիչին»<sup>20</sup>: Հիրավի՛, այսպես վստահորեն որոշել կարելի է բոլոր հայտնի հեղինակներից քաղված հատվածները: Բայց երբ Սերևոսին վերագրվող երկի հեղինակի անունը չի նշված Ասողիկի քաղվածքների կողքին՝ այս դեպքում միևնույն միջոցը մեզ նույնչափ օգնել չի կարող՝ նույնիսկ այն պայմանով, որ մենք համոզված ենք, թե Ասողիկի գիրքը «ամենեն մեթոտիկ ու կանոնավոր պատմագրությունն ըլլալով շատ դյուրին է ստուգել իր քսածները»<sup>21</sup>: Դյուրին չէ ստուգել, օրինակ, նրա ասածները Շապուհ Բագրատունուց քաղված հատվածների մասին, որովհետև այս Պատմությունը նույնպես մեզ չի հասել: Մեր գիտելիքների համաձայն՝ Շապուհը գրել է Բագրատունյաց պատմությունը, բայց Ասողիկի գրքում Շապուհի անունից պատմվում է այնպիսի մի դրույց (Դավիթ Մարգարեի թագի պատմությունը), որի մասին մենք կռահել անգամ չէինք կարող, եթե Ասողիկն ինքը Շապուհ Բագրատունու անունը չհիշատակեր: Այդպես էլ՝ անհնարին է ստուգել Ասողիկի ասածը «Հերակլի պատմության» վերաբերյալ, որովհետև Ասողիկը «Խոսրովի մատյանից» Հերակլի մասին իր տեղեկությունները հավաքելուց հետո կարող էր իրական «Հերակլի պատմությունից» քաղել այնպիսի մի միջանկյալ նյութ, որը Հերակլին չվերաբերելով՝ այժմ հնարավորություն չի տալիս որոշելու իր պատկանելիությունը:

«Հերակլի պատմության» էությունը պարզելու գործում կարևոր դեր ունի Սամվել Անեցին: Ինչպես որ Ասողիկն իր գրքի առաջաբանում գիմելով «Տեր

20 Անանյան, էջ 7:

21 Անանյան, էջ 8:

Սարգսին» խոստանում է օգտագործել իր հիշատակած պատմիչներին («բերեալ ընծայ մատուցանեմ աստուածասէր անձինդ»)՝<sup>22</sup>, այդպես էլ Սամվել Անեցին իր «Ժամանակագրութեան» առաջաբանում դիմում է «սրբազգեաց Գրիգորին» և խոստանում է կարճառոտ ժողովել իր թվարկած մատենագիրներից անհրաժեշտ տեղեկութուններ. «ժողովեցից ի սոցանէ կարճ ի կարճոյ զախորժակս ձեր զբանից հանդէս, միայն ճշմարտութեան գնալով զհետս»<sup>23</sup>: Եվ ապա, նա իր աղբյուրների շարքում նշում է միևնույն աղբյուրը, որը նշել է նաև Ասողիկը՝ «Հերակլին ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»: Արդ՝ եթե Ասողիկը այս աղբյուրը նշելով նկատի ունեցած լիներ իսկապես ներկա «Սերեոսին», բնականաբար Սամվել Անեցին նույնպես պետք է միևնույն աղբյուրը ակնարկած լիներ: Հետևաբար՝ ինչպես, որ Ասողիկի գրքում ենք գտնում Սերեոսին վերադրվող երկից բաղված հատվածներ, այդպես էլ պետք է գտնեինք Սամվել Անեցու գրքում: Ստուգումը, սակայն, պարզում է, որ Անեցու գրքում ներկա «Սերեոսից» քաղված ոչ մի հատված չկա<sup>24</sup>: Ուստի պետք է ենթադրել, որ և՛ Անեցին, և՛ Ասողիկը Սերեոսի անունը տալիս նկատի են ունեցել իսկապես «Հերակլի պատմութիւն» կոչված աղբյուրը:

Եթե Անեցին մեզ հետաքրքրող զեպքերում օգտված լիներ մեծ մասամբ Ասողիկից՝ կարելի կլիներ ենթադրել, թե նա պարզապես Ասողիկի միջնորդութեամբ է հիշատակել Սերեոսի անունը: Բայց Անեցին Ասողիկից չի քաղել Սերեոսի անունը կրող ոչ մի տեղեկութիւն և նույնիսկ չէր կարող իմանալ, թե Ասողիկն ինքը Սերեոսից ինչ է քաղել:

Սամվել Անեցին Հերակլի վերաբերյալ տեղեկութիւնները քաղել է Դրասխանակերտացուց, որը նույնպես Սերեոսի անունը չի հիշատակել: Որոշ տեղեկութիւններ էլ (խաչափայտի զերութեան և պարսից արքա Խոսրով Ապրվելի սպանութեան վերաբերյալ)<sup>25</sup> քաղել է այնպիսի մի աղբյուրից, որն այժմ մեզ

22 Ասողիկ, էջ 7:

23 Սամուէլի քահանայի Անեցոյ Հաւարմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 3:

24 Մեր մենագրութեան 20, 121—122, 178—183 էջերում Սամվել Անեցուց վկայակոչված փաստերը ցույց են տալիս, որ այս պատմիչը միևնույն զեպքերի մասին հաղորդում է ներկա «Սերեոսից» տարբերվող տեղեկութիւններ: Տարբերութիւնների պատճառը մենք համարել ենք Անեցու ճշգրտորժած ձեռագիրը: Այսպես, օրինակ, կարծել ենք, թե այդ ձեռագրում «Բրոր»-ի փոխարենն գրված է եղել «Բորն» կամ էլ ձեռագրում գտնված է եղել ներկա «Սերեոսից» քաղակալող մի հատված՝ արարների կողմից Գլխում սպանված 12.000 զոհերի մասին: Իրականում, սակայն, այս տարբերութիւնների պատճառն այն է, որ Անեցին օգտվել է ոչ թե ներկա «Սերեոսից», այլ ուրիշներից: Նրա հիմնական աղբյուրը Դրասխանակերտցին է: Համեմատիր, օրինակ, Սմբատ Բագրատունու (Դրասխ. էջ 69—70, Անեցի, 77), Հովհան Բագրատնցու (Դր. 72, Ան. 77), Հոփսիմեհի վկայարանի շինութեան (Դր. 74, Ան. 79), Հերակլի կողմից Խոսեմին թագավորեցնելու և խաչափայտն ստանալու (Դր. 76, Ան. 79), Հերակլի և Եղբի հանդիպման (Դր. 77—78, Ան. 79) և այլ իրադարձութիւնների մասին տեղեկութիւնները: Որոշ տեղեկութիւններ էլ քաղված են Ասողիկից: Հմմտ. Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբութեանը վերաբերող տեղեկութիւնը Ասողիկի 85-րդ էջում («Եջխանքն Հայոց համօրէն ապստամբեալ ի Պարսից՝ ձեռն հտուն ի Յունականն») Ս. Անեցու հետևյալ տեղեկութեան հետ. «Եջխանք Հայոց ապստամբեալք ի Պարսից ի ձեռն Վարդայ որդոյ Վասակայ Մամիկոնէի՝ ձեռն հտուն ի Յոնա» (էջ 75): Սրանց փոխարեն, Անեցին ոչինչ չի քաղել ներկա «Սերեոսից» և քաղմիցս հակասում է նրան: Ըստ Անեցու (էջ 73) Զամասար հաջորդում է Պերոզին, իսկ քստ Անանունի (21) Կավաթին:

25 Սույն տեղեկութիւններն ստուգել ենք նաև Անեցու հնագույն ձեռագրի (Մաշտոցի Մատենադարան, ձեռ. № 5619, էջ 75ա) միջոցով: Ձեռագրի ընդօրինակման թվականը (1176 թ.) մենք

ծանոթ չէ, բայց և որը հավանաբար եղել է հենց այն «Հերակլի պատմություններ», որը և հիշատակել է Անեցին<sup>26</sup>: Մեր այս ենթադրությունը հենվում է այն փաստի վրա, որ Անեցու հիշյալ տեղեկություններն արձագանքում են մեր Մասենադարանի № 993 և № 7729 ձեռագրում պահպանված «Ի Պատմութենէ Հերակլի» հատվածներին: Այսպես օրինակ, տեղեկություններից մեկը՝ խաչափայտի վերաբերյալ տեղեկությունը, որոշակի նշաններով բացահայտում է իր ազգակցությունը № 7729 ձեռագրում «Հերակլի պատմությունից» բխող հատվածի հետ: Երկու դեպքում էլ հայտնվում են ներկա «Սերեոսից» տարբերվող տեղեկություններ, որոնցից են պարսից զորավար Խոռեմի անունը (որը և՛ Անեցու գրքում, և՛ Հերակլի պատմության» հատվածում դարձել է Խոռխան) և խաչափայտը Խոսրովի զանձատանը պահելու մասին լուրը, որը չկա ներկա «Սերեոսում»:

Իրական «Հերակլի պատմության» և ներկա «Սերեոսի» հարաբերությունները պարզելու գործում որոշակի դեր ունի նաև Մխիթար Անեցին, որը նույնպես իր աղբյուրների շարքում հիշատակում է Սերեոսի անունը և չի օգտվում ներկա «Սերեոսից»:

Մխիթար Անեցու գրքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հեղինակը որոնել է Սմբատ Բագրատունու մասին գրավոր աղբյուրներ, գրեթե բառացի արտագրել է Դրասխանակերտցու գրքում գտնվող այն ամենը, ինչ վերաբերում է Սմբատին<sup>27</sup>, բայց չի գտել ներկա «Սերեոսին» և ստիպված է եղել՝ Սմբատի կրկեսամարտի մասին բավականանալ միայն ուշ ժամանակների աղբյուրներով<sup>28</sup>:

կասկածելի ենք համարել (ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1964, № 84), հենվելով ձեռագրի 107-ա էջում գտնվող «Տէր Գրիգոր ամս Ի (=20)» արտահայտության վրա: Սակայն «Ի» թվանշանը ձեռագրում ավելացված է տարրեր գրչությունը և չի կարող անվերապահ ապացույց հանդիսանալ մեր ենթադրության համար:

Ի դեպ, խաչափայտի գերության վերաբերյալ Անեցու հաղորդած որոշ տեղեկություններ ընդհանուր են ոչ միայն ստորև ներկայացվող «Ի Պատմութենէ Հերակլի» հատվածի, այլև Կաղանկատվացու (Թիֆլիս, 1919, էջ 145—146) համար: Քանի որ Անեցին Կաղանկատվացուն ծանոթ չի եղել՝ նրանց հավանական աղբյուրը մնում է հիշյալ հատվածի աղբյուրը: Մինևույն աղբյուրի արձագանքները կան նաև Հացունյաց խաչի պատմությունում (համապատասխանաբար Կեղծ Շապուհ Բագրատունու մեջ) և Կիրակոս Գանձակեցու գրքում (Հմմտ. ձեռ. № 7729, էջ 533, «Արարատ», 1888, էջ 399, Գանձակեցի, էջ 52):

<sup>26</sup> Անեցու ցուցակում նույնպես, ինչպես Ասողիկի ցուցակում, չեն նշված այն աղբյուրները, որոնց հեղինակների անունները ձեռագրերում չեն պահպանվել: Այսպես օրինակ, «Կայսերաց պատմության» հեղինակին շիմանալով՝ Անեցին նրա գիրքը կոչում է «այլ պատմութիւն» (էջ 24): Ի դեպ՝ Անեցու ցուցակում չի նշված նաև Հովհաննես Սարկավազի անունը, շնայած՝ Անեցին նյութը շարադրելու ընթացքում վկայակոչում է այդ մատենագրին: Սա նշանակում է, որ Անեցին Սարկավազին պատմիչ չի համարել և նրանից քաղված տեղեկությունները գտել է Սարկավազի այլևայլ գրությունների մեջ:

<sup>27</sup> Հմմտ. Դրասխանակերտցի, Թիֆլիս, 1912, էջ 69, տող՝ 12. «Սմբատ քաջ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարդարէր»—էջ 71, տող, 15—16՝ «բերդդ քակեսցի և եկեղեցիդ ի դժին տեղ շինեսցի» և Մ. Անեցի էջ 33, տ. 20՝ «Սմբատ քաջ Բագրատունի բազում և անհնարին մարտս յարդարէր»—էջ 34, տ. 8—9 «Սմբատ շինէ զեկեղեցին՝ զսուրբ Գրիգորն քարի և կրով»: նաև՝ Դրասխ. էջ 73, տ. 10—16՝ «զկնի արիական... վախճանի ի բարուք ձերութեան ի Տիգրոն քաղաքի... (և այլուր) և Մ. Անեցի էջ 35, տ. 14—23՝ «արին զկնի այսորիկ մեռա ի Տիգրոն, բարուք քաղաքաւորութեամբ...»—«պարսից Խոռեմայ»:

<sup>28</sup> Մ. Անեցին կրկեսամարտի նկարագրությունը կարող էր քաղել նաև Ասողիկից, բայց Ասողիկի այդ հատվածն այժմ չկա և մենք զուրկ ենք այդ փաստն ստուգելու հնարավորությունից: Ասողիկի կորած պրակի մասին տես մեր աշխ. էջ 127:

Ներկա «Սերեոսի» և Մխ. Անեցու հակասություններից կարևոր են հետևյալները: Ըստ ներկա «Սերեոսի»՝ ցույր Սմբատի արտակարգ ուժից սարսափած՝ փախչում է, և Սմբատն այնպիսի մի զորություն մը է բռնում փախչող ցույրի ոտքից, որ ցլի կճղակը մնում է Սմբատի ձեռքին, իսկ ցույր «գնայր ի նմանէ փախստական միով ոտամբն բոկ»: Մխիթար Անեցին այս հետաքրքիր պատկերի մասին չգիտե և նրա փոխարեն ունի սոսկ մի արտահայտություն. «կալեալ զեղջերուաց ցլոյն՝ սատակեաց»: Ըստ որում՝ Անեցին չի իմացել, որ ցույր ոչ թե «սատակել է», այլ՝ իր կճղակը թողնելով Սմբատի ձեռքին՝ փախել, գլուխն ազատել է Սմբատից: Մյուս հակասությունն այն է, որ ներկա «Սերեոսի» համաձայն՝ Սմբատն սպանում է ցլից հետո իր վրա հարձակված առյուծին. «բուռն հարեալ զխոշափողիցն՝ խեղդէր զառեւծն և սպանանէր»: Իսկ Անեցին առյուծի սպանության մասին չգիտե. «կալեալ զականջաց առիւծուն, հեծաւ ի վերայ առիւծուն»: Անեցին չգիտե նաև այն մասին, որ հունաց թագավորը Սմբատ Բագրատունուն ներել է իր կնոջ խնդրանքով: Անեցին ներկա «Սերեոսին» հակասում է նաև նրանով, որ Անեցուն հայտնի չէ, որ թագավորը Սմբատին Աֆրիկա է ուղարկել և կարգել է զորքերի տրիրուն ոչ թե կրկեսամարտից անմիջապես հետո և ոչ թե ի նշան մեծարման, այլ՝ որպես պատժի միջոց, արտորել է Աֆրիկա, այն բանից հետո, երբ Բագրատունուն շարախոսել են նախանձավորները:

Սմբատ Բագրատունու զրույցի մեկ ուրիշ պատում այնքան է հեռացել բնագրից, որ հունաց թագավորի փոխարեն գործող անձ է դարձրել պարսից Շապուհ-Խոսրով արքային: Բայց որ այդ պատումը, ինչպես նաև Անեցու պատումը պատկանում են զրույցի այն միևնույն էջուղին, որը 7-րդ դարում գրանցել է նաև ներկա «Սերեոսը»՝ դա պարզ երևում է բոլոր երեք պատումների նախնական բնագրից մնացած հետևյալ հետքերից.

«Սերեոս» <sup>29</sup>	Մ. Անեցի <sup>30</sup>	Անձանոք հեղինակ <sup>31</sup>
Եւ էր սա...	Իսկ էր նա	էր հասական
զեղեցիկ տեսեամբ	հասակաւ բարձր	բարձր և լայն
և բարձր և լայն	և լայն և զեղեցիկ	և տեսեամբ զեղե-
հասակաւ...	տեսեամբ... անցա-	ցիկ և յանցանելն
անցեալ սա ի ներ-	նէր ընդ անտառս,	ընդ անտառսն՝
բոյ անտառախիտ	բուռն հարկանէր	բռնէր Բ ձեռօքն
մայրեաց... և յար-	զձաղկից անտառին	զձիւղս անտա-
ձակեալ զոստով	և կծկեալ ոտիւքն՝	ռին և կցեալ
ծառոյն՝ բուռն հար-	վերացուցանէր զերի-	զոտսն՝ վերացու-
կանէր, և կծկեալ...	վարն:	ցանէր զծին...
ոտիւք զմէջ երիւա-		
րին՝ վերացուցանէր...		

Համեմատվող հատվածները Սմբատի նախնական զրույցի միակ հետքերն են, որ անփոփոխ պահպանվել են բոլոր երեք աղբյուրներում, իսկ արջի, ցույրի

29 ՍԵՊ, էջ 56:

30 Մխիթար Անեցի, էջ 35:

31 Սամվել Անեցի, էջ 76: Սամվել Անեցու հնագույն ձեռագրերում այս զրույցը չկա, որից երևում է, որ դա հետագայում է ներմուծվել այս պատմիչի գրքի մեջ: (Միևնույն գրքում չէր էլ կարող երկու անգամ հանդիպել միևնույն զրույցը):

և առյուծի հետ մենամարտի մանրամասնությունները նկարագրելիս Մխիթար Անեցին և Անժանոթ հեղինակը գրեթե բառացի կրկնում են միմյանց և երկուսն էլ հավասարաչափ հեռանում են ներկա «Սերեոսից»: Ըստ որում՝ պարզ նկատվում է, որ Անեցին և Անժանոթ հեղինակն օգտվել են անհամեմատ ավելի ուշ ժամանակներից եկող զրույցներից: Այն գեպքում, երբ ներկա «Սերեոսը» կանգնած է հենց զրույցի ակունքների մոտ:

Այսպիսով՝ Մխիթար Անեցին Սմբատի մասին իր տեղեկությունները քաղել է մեզ անհայտ աղբյուրներից: Սմբատին նվիրված զլխում Անեցին մի քանի այլ տեղեկություններ հաղորդելիս նույնպես ներկա «Սերեոսը» ձեռքին շունենալով, օգտվել է ուրիշ աղբյուրներից, մասնավորապես Ասողիկից:

Քանի որ Ասողիկն ինքն է քննվող հատվածն արտագրել ներկա «Սերեոսից», իսկ Մխիթար Անեցին էլ հարադատությամբ արտագրել է Ասողիկին, այժմ դժվար է միանգամից որոշել աղբյուրների անմիջական ազդակցությունը: Ուստի ներկայացնենք միայն նրանց տարբերող բառերն ու արտահայտությունները:

«Սերեոս» <sup>32</sup>	Ասողիկ <sup>33</sup>	Մ. Անեցի <sup>34</sup>
1 Թևտալացուց	1 Թևտալաց	1 Թևտալաց
2 զօրուն շնորհէ	2 զօրացն բաշխեաց	2 զայրացնի իւր բաշխէր
3 առաքէ առ արքայն Պարսից սուղ ինչ	3 սուղ ինչ... առաքեաց թագաւորին Ուրմզի	3 սակավ ինչ Ուրմզի առաքէր
4 Զգանձն դամենայն ի միջի արասցեն	4 ժողովել զգանձս ի զօրացն	4 ժողովել ի զօրացն զայարն
5 Ընդոստացեալ զօրն ամենայն՝ սպանին զհաւատարիմս արքային	5 Ընդ որ զայրացեալ զօրացն սպանին զվշտիպանսն	5 Ընդ որ զայրացեալ Ուրմզի առաքէ վուշտիպան
6 զՎահրամ նստուցին թագաւոր իւրեանց	6 թագաւորեցուցին զՎահրամ	6 թագաւորեցուցին զՎահրամ
7 եհաս լուր ազադակին ...առ Ուրմզի	7 զոր կալեալ Ուրմզի	7 զոր կալեալ Ուրմզի

32 ՍեՊ, էջ 33, տ. 27՝ «Վահրամ ոմն Մեհրեանդակ»—էջ 36, տ. 2. «նստուցին զորդի նորա թագաւոր»:

33 Ասողիկ, էջ 112, տ. 17—էջ 113, տ. 15:

34 Մ. Անեցի, էջ 34, տ. 10—20:

8	8	8
(շիԲ)	փախչել կամելով	փախստական լինի
9	9	9
նստուցին	նստուցին	
զորդի նորա	թագաւոր	զորդի նորին
թագաւոր	զեոսորով	զեոսորով
	որդի նորին	թագաւորեցուցին <sup>35</sup>

Ինչպես տեսնում ենք, Մխիթար Անեցին օգտվել է ոչ թե ներկա «Սերեոսից», այլ՝ Ասողիկից:

Սերեոսի անունը հիշատակող միջնադարյան պատմիչներից է նաև Կիրակոս Գանձակեցին: Եթե նա օգտված լիներ ներկա «Սերեոսից» կարող էինք ենթադրել, թե նա իր ցուցակում Սերեոսի անունը տալով նկատի է ունեցել այս Պատմությունը: Բայց քանի որ Գանձակեցին ներկա «Սերեոսից» օգտված լինելու նշաններ ցույց չի տալիս<sup>36</sup>, մնում է մտածել, որ նա կամ ուրիշ գիրք է նկատի ունեցել կամ էլ Սերեոսի անունը հիշատակել է որպես իրեն հայտնի պատմիչի անուն, առանց անձամբ այդ պատմիչից օգտվելու: Հայտնի է, որ Գանձակեցին, ի տարբերություն Ասողիկի և Սամվել Անեցու, պատմիչների ցանկը կազմելիս չի հայտնել, թե անպայման օգտվել է իր հիշատակած պատմիչներից:

Քանի որ ներկա «Սերեոսը» հեղինակի անունը կորցրած լինելով՝ հայտնի է դարձել գլխավոր դերակատարի՝ Խոսրովի անվամբ՝ մենք հնարավոր ենք համարում, որ ինչպես Բաղիշեցու, այնպես էլ Գանձակեցու ցուցակներում նշված Խոսրով անունը նույնանում է այդ Խոսրովի անվան հետ<sup>37</sup>: Գանձակեցու

35 Այս բառերին անմիջապես հաջորդող «որոշ անկեալ առ Մարիկ», բառերը և նրանց հաջորդող ամբողջ հատվածը Խոսրովի մասին՝ նույնպես բաղված են Ասողիկից: Եթե Անեցին մինչև այստեղ բառ առ բառ արտագրում էր Ասողիկին՝ բնականաբար կիսատ մնացած մտաբեր նույնպես պետք է վերջացներ գարձյալ Ասողիկին արտագրելով: Բայց Ասողիկի գրքից էջեր են կորսվել, այդ իսկ պատճառով էլ Մխիթար Անեցու արտագրած մասն այժմ Ասողիկի գրքում չկա: Անեցու հատվածի միջոցով կարելի է վերականգնել Ասողիկի կորած մասը:

36 Կ. Գանձակեցին հիմնականում Ս. Անեցուց է քաղել այն տեղեկությունները, որոնք պետք է քաղեր ներկա «Սերեոսից»: Գրանցից են Գանձակեցու 50—54 էջերում հանդիպող տեղեկությունները Մորիկի սպանության, Սմբատ Բաղրատունու վարած մարտերի, Արրահամ կաթողիկոսի, Հոփոսիմի տաճարի շինության, Կավատի և նրա հաջորդների, Հերակլի՝ Կարինում դուժարած եկեղեցական ժողովի մասին: Խոսրոսի զորավարի կողմից Երուսաղեմի գրավման և խաչափայտի գերության պատմությունը (էջ 52) Գանձակեցին քաղել է Հացունյաց խաչի պատմությունից կամ «Հերակլի պատմությունից»:

37 Հ. Անաչյանի «Հայկական մատենագիտության» Ա հատորում գետեղված ԺԱ և ԺԲ ցանկերում (էջ 52—53) Սերեոսի փոխարեն գրանցված է Հերակլի անունը: Այսպես էլ՝ կարող էր Խոսրովի անունը գրանցված լինել «Խոսրովի պատմության» հեղինակի փոխարեն: Հ. Պ. Անանյանը (էջ 21) նույնպես Գանձակեցու ցուցակի Խոսրովին նույնացրել է Խոսրով Աղբվեղի հետ: Բայց հարգելի դիտանականը Գանձակեցու նշումը համարում է հետագա ընդմիջարկություն, որը սպառնալից է ինչպես տեսանք, այդպես չէ: Խոսրովի անունը մատենագիտական ցանկերի մեծամասնության մեջ նշված է լինում Ղևոնդից առաջ: Եվ իսկապես, «Խոսրովի պատմությունը» քվանդակության անմիջապես նախորդում է Ղևոնդի պատմությանը: Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ Խոսրովի անունը Կիրակոս Գանձակեցու ցանկում բխում է իսկապես «Խոսրովի պատմության» նորագրից և այդ ցանկից թափանցել է նաև հետագա պատմիչների ցանկերի մեջ:

ցուցակում այդ անունը նշված պետք է լինի դարձյալ վերացականորեն, որովհետև, ինչպես ասվեց, Գանձակեցին ներկա «Սերեոսից» չի օգտվել:

Կիրակոս Գանձակեցին դանազանում է երկու խոսքովների՝ Մաշտոցի աշակերտ խոսքովին և Սերեոսի ու Ղևոնդի կողքին հիշատակված խոսքովին<sup>38</sup>, Առաջինին նա պատմիչ չի համարում, իսկ երկրորդին նշել է պատմիչների շարքում: Առաջինին հիշատակել է Մաշտոցի աշակերտների ցուցակում. «Մուշե, Արձան, Խոսրով, Ղազար»<sup>39</sup> և այլն: Այս թվարկումից հետո Գանձակեցին երկրորդ անգամ Մաշտոցի աշակերտներին անդրադառնալիս հիշատակել է նրանցից միայն այնպիսիներին, որոնք «ի վերայ թարգմանութեան և գիրս չինքանց շարագրեցին, որպէս սքանչելին Մովսէս... և Կորիւն... և Եղիշէ... և Ղազար... և Եղնակ... և Գավիթ փիլիսոփայ... և Մամբրէ վերծանող... և յետոյ մեծն Ստեփանոս Սիւնեաց կախկոպոս»<sup>40</sup>: Այստեղ խոսքովի անունը չի նշված, և սա նշանակում է, որ Գանձակեցին 5-րդ դարում խոսքով պատմիչ չի ճանաչել: Ուրեմն Գանձակեցու խոսքովի համար մնում են 6—7-րդ դարերը: 6-րդ դարում որևէ պատմիչ մեզ հայտնի չէ: Գրա լավագույն վկան հենց ներկա «Սերեոսն» է: Նա իր Պատմությունը շարունակում է անմիջապես 5-րդ դարի պատմիչներից հետո և 6-րդ դարի պատմությունը շարագրում է որպես ուրիշների կողմից շարված պատմություն: Կնշանակի՝ 6-րդ դարում նրան որևէ պատմիչ հայտնի չի եղել: Այսպիսով՝ Կիրակոս Գանձակեցու ցուցակում հիշատակված խոսքովի ամենահավանական ժամանակը 7-րդ դարն է, այսինքն՝ այն դարը, երբ գրվել է ներկա «Սերեոսը»:

Արդ՝ քանի որ Գանձակեցին իր ցուցակում առանձին-առանձին նշել է և՛ խոսքովին, և՛ Սերեոսին, կարելի է ենթադրել, որ նա խոսքովի անվամբ հիշատակել է «խոսքովի մատյանը», իսկ Սերեոսի անվամբ՝ իրական Սերեոսին:

Մխիթար Այրիվանեցին նույնպես միջնադարյան այն պատմիչներից է, որը հիշատակում է Սերեոսի «Հերակլի պատմությունը» և չի օգտվում ներկա «Սերեոսից»: Նա նույնպես իր տեղեկությունները քաղել է ուրիշներից (Ս. Անեցի կամ Գրասխանակերտցի): Այդ տեղեկություններից են. «Սմբատ Բագրատունի դնայ ի վրկանք, որ է Սազաստան և գտանէ հայք, մոռացեալ զլիզու և կարգէ

38 Գանձակեցու ներկա բնագիրն (էջ 7) ունի հետևյալ տեսքը. «Եւ Հերակլն ի Սերիոսէ կախկոպոսէ ասացեալ: Եւ պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ խոսքով, Եւ Ղևոնդ երիցու Պատմութիւն» (Գանձակեցի, էջ 7): Ինչպես տեսնում ենք, Սերեոսը նշված է Կորյունից առաջ: Գանձակեցին ինքը նման անտեղյակություն չէր կարող թույլ տալ, որովհետև նա քաջ ծանոթ է և՛ Սերեոսի, և՛ Կորյունի ապրած ժամանակներին: Այսպես, նա իր գրքի 28-րդ էջում Կորյունին թվարկում է Սահակի և Մաշտոցի աշակերտների շարքում: Ըստ որում՝ նա Կորյունին ճանաչում է ոչ թե սոսկ որպես Մաշտոցի վարքագրի, այլ՝ ընդհանուր պատմության հեղինակի. «Կորիւն՝ զՊատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ և այլ ժամանակաց»: Ուրեմն նա չէր կարող ցանկը կազմելիս Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի անունը զետեղել 7-րդ դարում ապրած Հերակլի պատմության հեղինակի անունից հետո, այն էլ՝ այն դեպքում, երբ նա ճշգրիտ հերթականութեամբ է նշել իր թվարկած մյուս բոլոր պատմիչներին: Նրան լավ հայտնի է եղել նաև Սերեոսի երկի հերոսը՝ Հերակլի ապրած ժամանակը, որին անդրադարձել է իր գրքի 52—56-րդ էջերում: Այսպիսով՝ հենց Գանձակեցու ցուցումների հիման վրա՝ մեզ հասած ձևադրերում աղճատված ցուցակը պետք է սրբագրել այսպես. «Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ խոսքով: Եւ Հերակլն ի Սերիոսէ կախկոպոսէ ասացեալ: Եւ Ղևոնդ երիցու Պատմութիւն», կամ էլ՝ «Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ Հերակլն ի Սերիոսէ կախկոպոսէ ասացեալ: Եւ խոսքով: Եւ Ղևոնդ երիցու Պատմութիւն»:

39 Կիրակոս Գանձակեցի, հրատ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, էջ 28:

40 Նույն տեղում:

եպիսկոպոս նոցա զՀարէլ»<sup>41</sup>, «Տէր Կոմիտաս մեծացոյց զվկայաւան»<sup>42</sup> սրբոյն Հոփոսիմեայ», «Դուին էառ տաճիկն և 1200 կոտորեաց ի սուրբ Սարգսին»<sup>43</sup>

Իրական «Հերակլի պատմութիւնից» օգտվել է նաև Ուխտանեսը, որն այս Պատմութեան խորագիրը նշել է առանց Սերեոսի անունը տալու: Նրա հաղորդած տեղեկութիւնը նույնպէս չի համապատասխանում ներկա «Սերեոսի» բովանդակութեանը: Այսպէս, նա 2-րդ հատորի 56-րդ էջում Սմբատ Բագրատունու մասին գրում է. «Բազում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի»: Ներկա «Սերեոսի» մեջ Սմբատ Բագրատունու՝ Հայաստանում և Հունաստանում վարած պատերազմների մասին խոսք չկա<sup>44</sup>: Պետք է ենթադրել, որ Ուխտանեսն օգտագործել է ուրիշ աղբյուր: Իսկ այդ աղբյուրը կարող էր լինել իսկական «Հերակլի պատմութիւնը», որովհետև Ուխտանեսը հենց այդպէս էլ գրում է. «որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակլի»:

Հ. Պ. Անանյանը նկատի ունենալով մեր այն կարծիքը, թե Ուխտանեսի օգտագործած «Հերակլի պատմութիւնը» տեղեկութիւններ է պարունակել նաև Սմբատ Բագրատունու մասին, գրում է. «Ուրեմն, պետք է ենթադրենք, որ Սերեոսի իրական Պատմութիւն Հերակլի գիրքն ալ կը պարունակեր Մորիկի և Խոսրով Ասորվեղի շրջանի պատմութիւնը, երբ կապեր Սմբատ Բագրատունի, և չէր գոհանար միայն Հերակլ կայսեր շրջանի պատմութեամբ: Ասով՝ նույն առարկութիւնը Սերեոսի «իրական Պատմութեան» համար ալ կը մնա»<sup>45</sup>:

Աղբյուրների օգտագործման ուխտանեսյան եղանակը, սակայն, թույլ է տալիս գտնել երևույթի բացատրման նաև մեկ ուրիշ եղանակ: Ուխտանեսը, երբ իր այս կամ այն աղբյուրի կապակցութեամբ գործածում է «որպէս ուսուցանէ (կամ՝ «ցուցանէ») քեզ Պատմութիւնն (կամ՝ «պատմագիրն»)» արտահայտութիւնը՝ մեծ մասամբ բառացի արտագրում է իր աղբյուրը: Ուրեմն նա կարող էր «Հերակլի պատմութեան» մեջ կարգաւ ոչ թե Սմբատ Բագրատունու վարած բազմաթիվ պատերազմների մանրամասն պատմութիւնը, այլ սոսկ այն մի հատիկ նախադասութիւնը, որը նա վկայակոչել է ըստ «Հերակլի պատ-

41 Մ. Այրիվանեցի, ՍՊԲ, 1867, էջ 49: Հարելի եպիսկոպոսական աստիճանի մասին տեղեկութիւնը քաղված է Ս. Անեցոյց:

42 Անդ., էջ 50. Հոփոսիմեի եկեղեցին «վկայաբան» են կոչում Գրասխանակերտցին և Ս. Անեցին, իսկ ներկա «Սերեոսը» կոչում է «մատուռ ս. Հոփոսիմեայ» (89):

43 Անդ.:

44 Հարգո բանասերը գտնում է, որ Ուխտանեսը կարող էր ներկա «Սերեոսի» հիշատակած երկու Սմբատներին (Սմբատ որդի Մանվելի և Սմբատ Վրկան Մարզպան) ընկալել որպէս մեկ անձնավորութիւն և այդ դեպքում «նկատի առած ըլլալով... ոչ միայն ԻԲ-ԻՆ գլուխները, այլ նաև զանոնք կանխող ԺԸ գլուխը, նշմարած ըլլա հոն Սմբատի վանած պատերազմները ի Հայս, և ի Յոյնս» (էջ 17): Սակայն, Ուխտանեսը Սմբատի՝ «ի Հայս և ի Յոյնս» վանած պատերազմների մասին որևէ տեղեկութիւն չէր կարող գտնել նաև հենց ԺԸ գլխում, որովհետև այդ գլխում և առհասարակ քննարկվող երկուսն նման տեղեկութիւններ չկան: Ի դեպ՝ Սմբատը Խաղտիքում որևէ պատերազմ չի մղել և չէր էլ կարող մղել, որովհետև նա այդ քաղաքն էր մտել հենց Մորիկ կայսեր հանձնարարութեամբ: Բայց որովհետև Մորիկի կամքին հակառակ, ինքնակամ (բռնի) կանգ առավ այնտեղ և ճանապարհը շարունակեց, գրա համար էլ քննարկվող երկի հեղինակը ԺԸ գլխում գործածել է «բռնանայ» բառը. «Իսկ Սմբատ հասեալ ի Խաղտիս՝ բռնանայ, քանզի երկեսու դօրն ի ճանապարհի»: (Եթե նույնիսկ Խաղտիքում կոխվեց ինքնա զա չէր նշանակի՝ քրազում պատերազմունս... ի Հայս և ի Յոյնս»):

45 Անանյան, 8:

մության»: նա այդպես է վարվել, օրինակ, Անանիա Շիրակացուն վերագրված ժամանակագրությունից օգտվելիս.

«Շիրակացի»

Եւ մտեալ ի Հոռվմ՝  
յամենայն զլիաւոր տեղիս  
հրամայեաց կանգնել  
զչաղթութեան նշան  
նաչին Քրիստոսի<sup>46</sup>:

Ուխտանես

Եւ մտեալ ի Հոռմ՝  
հրամայեաց յամենայն տեղիս  
նշանաւորս կանգնել զնշան  
յաղթութեան խաչին Քրիստոսի՝  
որպէս ուսուցանէ պատմագիրն<sup>47</sup>:

Այսպես էլ՝ նա կարող էր «Հերակլի պատմությունից» արտագրել Սմբատ Բագրատունու վերաբերյալ նախադասությունը: Հիշենք Տրդատ Թագավորի մասին Ուխտանեսի ասածը. «...գործեաց պատերազմաւ ի Յոյնս և Հայս և ի Պարսս, բազում զօրօր Հայաստանեաց իջեալ ի Դաշտն Գարգարացոց»<sup>48</sup>: Ըստ այսմ պետք էր կարծել, թե Ուխտանեսն ինչ որ աղբյուրում կարդացել է Տրդատի բազում պատերազմների մանրամասն պատմությունը, այնինչ՝ նա պարզապես կրկնել է Մովսես Խորենացու հետևյալ տեղեկությունները. «Իսկ բաջին Տրդատայ... բազում ճակատս տուեալ նախ ի Հայս և ապա ի Պարսս<sup>49</sup>... ամենայն Հայաստանօր իջեալ ի Դաշտն Գարգարացոց»<sup>50</sup>:

«Ի Հերակլայ պատմութեանց» խորագիրը կրող հատվածում (ձ. № 993) Հերակլի շորս զորավարներից մեկի անունը Սմբատ է: Վերջինս մասնակցում է իրաչափաչափ պատմությանը: Հնարավոր է, որ բուն Հերակլի պատմության մեջ այս Սմբատի մասին զրույցը հորինելիս նրան են վերագրված եղել նաև Հերակլից ութ տարի առաջ Թագավորած Մորիկի ժամանակակից Սմբատ Բագրատունու գործերը: Սա նշանավոր զորավար էր, իսկ նշանավոր մարդկանց շուրջ են հավաքվում հաճախ նաև նրանց շվերաբերող տվյալներ:

Սույն հարցերի ոլորտում մեզ հետաքրքրողը, իհարկե, հիմնականում այն է, որ Ուխտանեսը օգտագործել է «Հերակլի պատմություն» կոչված մի երկ, որի բովանդակությունը դարձյալ չի համապատասխանում ներկա «Սերեոսի» բովանդակությանը:

Այսպիսով՝ Սերեոսի անունը կամ սոսկ «Հերակլի պատմություն» խորագիրը միջնադարում հիշատակում են վեց պատմիչներ՝ Ասողիկ, Սամվել Անեցի, Մխիթար Անեցի, Գանձակեցի, Այբրվանեցի, Ուխտանես<sup>51</sup>: Եթե ներկա

46 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, սրտՖ. Ա. Արրահամյան, Երևան, 1944, էջ 386:

47 Ուխտանես, հ. 1, էջ 83:

48 Ուխտանես, հ. 1, էջ 96:

49 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ 225:

50 Նույն տեղում, էջ 230: Խորենացին նախքան Տրդատի մասին սույն տեղեկությունը հայտնելը 218—219 էջերում պատմում է Տրդատի՝ Հունաստանում գտնված ժամանակվա բաշազորությունների մասին, որի հիման վրա էլ Ուխտանեսը Խորենացուց օգտվելիս ավելացրել է «ի Յոյնս» արտահայտությունը:

51 Հիշյալ պատմիչներից բացի Սերեոսի անունը հիշատակված է նաև հետևյալ աղբյուրներում: Մ. Մաշտոցի Մատենադարանի № 948 ձեռագրի (1196 թ.) 66բ—72ա և 103բ—110ա էջերում պահպանվել են Սերեոսի անունը կրող երկու ձեռներ՝ 1. «Սերեոսի եպիսկոպոսի ասացեալ՝ վասն պալատեան Յովհաննու ի զժոխսն և որք արգելեալքն ի նոցանէ էին» 2. «Սերեոսի եպիսկոպոսի ասացեալ ձեռ՝ վասն մատնութեան Յուդայի»: Մեզ թվում է, սրանք հայ պատմիչ Սերեոսի հետ կապ չունեն և հունարենից թարգմանված ձեռներ են: Սույն ձեռներից առաջինի կապակցությամբ Լ. Ն. Ակինյանն իր 30. 9. 58 թվակիր նամակում մեզ հաղորդել է. «Ինձ կու թուի, թէ այս գրվածքը

«Սերեոսը» լինելը Հերակլին նվիրված մի գիրք՝ անվերապահորեն կրնգունելինը, որ բոլոր վեց պատմիչներն էլ «Հերակլի պատմությունը» հիշատակելով նկատի են ունեցել այս գիրքը: Բայց քանի որ գրքի մեկ հետաքրքրող մասը հեղինակն ինքը կոչել է խոսքովի անվամբ և մյուս կողմից էլ՝ վեց պատմիչներից հինգը այս գրքից չեն օգտվել՝ պետք է ենթադրել, որ նրանց հիշատակած Հերակլի պատմությունը եղել է Հերակլին նվիրված մեկ ուրիշ գրվածք:

Քանի որ վեցերորդ պատմիչը՝ Ասողիկը, նույնպես հիշատակում է մյուս հինգ պատմիչների նշած միևնույն խորագիրը՝ բնական է մտածել, որ նա էլ է նկատի ունեցել միևնույն գիրքը: Իսկ եթե Ասողիկին բացառենք՝ պետք է բնգունենք, որ նա 10-րդ դարում կանխել է Շահխաթունյանին, և խոսքով Ապրվեզին նվիրված Պատմությունը նույնացրել է Սերեոսի «Հերակլի պատմության» հետ: Միայն այս կերպ թերևս կարելի լինելու բացատրել Ասողիկի բացառիկ գիրքը՝ մյուս բոլոր պատմիչների համեմատությամբ:

Հավանաբար Հ. Պ. Անանյանը նույնպես Ասողիկի այս բացառիկությունը նկատի ունի, երբ գրում է. «Ուստի, մեզի կը մնա անգամ մը ևս ըսել, թե զո՞ն՛ Ասողիկի համար Սերեոս եպիսկոպոսի «Հերակլի պատմությունը» նույն ինքն մեր ձեռքը հասած և Սերեոսի անունով հրատարակած պատմությունն է»<sup>52</sup>: Մեր ընդգծած արտահայտությամբ արված վերապահումն անհրաժեշտ է, որովհետև Ասողիկից բացի մյուս բոլոր պատմիչների դեպքում անհնարին է պնդել, թե նրանք «Հերակլի պատմությունը» հիշատակելով նկատի են ունեցել ներկա «Սերեոսը»:

Ելնելով այն փաստից, որ Սերեոսին վերագրվող Պատմությունից օգտված ոչ մի պատմիչ այս Պատմության հեղինակի անունը չի նշել, ինչպես նաև հենվելով Պատմության հնագույն ձևագրի (որը հեղինակի անուն չունի) վրա՝ մենք հանդել ենք այն եզրակացությունը, որ Ասողիկի օգտագործած ձևագիրը նույնպես հեղինակ չի ունեցել և դա է պատճառը, որ նա ներկա «Սերեոսից» լայնորեն օգտվելով հանգերձ՝ իր ցուցակում այս երկի հեղինակի անունը չի նշել: Ծիշտ միևնույն պատճառով Ասողիկի ցուցակում չեն նշված ևս երկու կարևոր աղբյուրներ՝ Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Ժամանակագրությունը»<sup>53</sup> և «Տիեզերական պատմության» 2-րդ հանգեսի 5-րդ գլխի ամբողջ

անվավերական գրականության կապականի: Սամուել Անեցի, էջ 77 կը հիշն անվավերականաց շարքին մեջ զՍերեոս: Հմմտ. նաև Կիր. Գանձկեցի, էջ 29: Չեմ կարծեր, թե եվսերիոս եմե- սացույ հետ ազերս ունենա: Իսկ Սերեոս եպիսկոպոսի վասն մատնուրեան Յուդայի կարող է հարասացություն մ ըլլայ նս. եմեսացոյ ճառին»:

Հ. Ն. Ակինյանը մեր Մատենադարանի № 948 ձեռագրում գտնվող հիշյալ երկու ճառը ան- ձամբ չի տեսել, և իր դատողությունները հիմնել է՝ առաջին ճառի կապակցությամբ՝ «Հանդ. ամս.» 1929 էջ 143-ում, իսկ երկրորդ ճառի կապակցությամբ՝ «Հանդ. ամս.» 1957, էջ 358 տպված ճառերի վրա, որոնք, սակայն, տարբերվում են մեր Մատենադարանի ձեռագրում գտնվող անտիպ ճառերից: Հետևաբար Ն. Ակինյանի դատողությունները մեր ձեռագրին չեն վերաբերում:

52 Անանյան, էջ 19:

53 Այս «Ժամանակագրությունից» բաղված նյութերը գտնում ենք Ասողիկի 137—142 էջերում: Անանուն ժամանակագրությունը միջնագրում ամենից շատ օգտագործված աղբյուրներից է. որից օգտվել են Կաղանկատվացին, Ուխտանեսը, Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Հ. Մարկավազը, Վարդան Արևելցին, Վարդան Բաղիշեցին և ուրիշներ: Այս երկը նույնպես շատ շուտ է զրկվել իր վերնագրից: Այդ իսկ պատճառով էլ ոչ ոք նրա հեղինակի անունը չի նշել: Այսպես օրինակ,

նյութը պարունակող աղբյուրը, որի հեղինակին Ասողիկն այդ դիսի վերնագրի մեջ նշել է «չայլմէ պատմագրէ» բառերով:

Հ. Պ. Անանյանը գտնում է, որ Ասողիկն իր աղբյուրը չի նշել, որովհետև դա համարել է այնպիսի հանրաժանոթ մի աղբյուր, որ առանց նշելու էլ կիմացվեր: Չնշելու համար մի երկրորդ պատճառ էլ կարող էր լինել, բայց մեծարգո բանասերի, այն, որ Ասողիկը և միջնադարյան մյուս պատմիչները «չունեին մեր գիտական մեթոտին խստապահանջությունը՝ ամեն մեջբերության տեղը հիշելու: Ասողիկ ալ ոմանց անունը տված է և ուրիշ շատերունը չէ հիշած»<sup>54</sup>: Այսուհանդերձ մեզ հայտնի է, որ մեր գիտական մեթոդի խստապահանջությունը չունեցած պատմիչները սովորություն են ունեցել առաջին հերթին նշելու հենց հանրաժանոթ աղբյուրները, որովհետև դրանք բարձրացնում են իրենց գրքերի հեղինակությունը: Ասողիկն ինքը բաղմիցս հիշատակել է նշանավոր պատմիչների. «Մինչև ցայսր ասացաւ ի մեծէ պատմագրէն Մովսիսէ», «որպէս ուսուցանէ Պատմութիւնն Եղիշէի վարդապետի», «զոր ուսուցանէ քեզ Ղազար Փարպեցին», «որպէս պատմէ Բիւզանդ», «որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Շապուհոյ Բագրատունուոյ» և այլն<sup>55</sup>: Այսբան որոշակի հիշատակությունների դեպքում սպասելի է, որ նշվեր նաև ներկա «Սերեոսի» անունը, որովհետև Ասողիկը «Սերեոսից» ավելի շատ է օգտվել, քան իր նշած որոշ աղբյուրներից: Բայց քանի որ ներկա «Սերեոսը» ձեռագրի մեջ վերնագիր և հեղինակի անուն չի ունեցել՝ Ասողիկը չի իմացել իր աղբյուրի անունը և չի նշել ցուցակում:

Գրասխանակերտցին նույնպես մի օրինակով ցույց է տալիս, որ իր աղբյուրի հեղինակի անունը չիմանալով՝ հարկադրված է եղել գործածելու «բան հառի» և «ասէ» վերացական արտահայտությունները:

### «Սերեոս»

«Կոչէ արքայ Կաւաս զՎարդապիրոց  
զորդի Սմբատայ Բագրատունուոյ...  
Առնէ զնա մարդպան և արձակէ ի Հայս:  
Եւ իբրև եկն նա ի Հայս...  
զի մեռեալ էր երանելին Կոմիտաս  
կաթողիկոսն... առաջադրութեամբ  
Թէոգորոսի Ռշտունեաց տեառն  
բնտրեցին զոմն անապատական  
յԱրրահամեան տանէ, որում  
անուն էր Քրիստափոր... որոյ  
լեզու իւր էր իբրև զսուր սուսեր...  
և արկ սուր ի մէջ ընդ ասպետ

### Գրասխանակերտցի

Տուեալ Կաւատայ զմարդպանութիւնն  
Հայոց Վարդապիրոցի՝ որդույ Քաջին  
Սմբատայ, առաքէ զնալ չիւրական  
յաշխարհն: Իսկ եկեալ նորա՝ նգիտ  
հրաժարեալ ի կենաց աստի զմեծ  
հայրապետն Կոմիտաս... Քրիստափոր  
ոյմն յԱրրահամեան տանէ խորհրդակ-  
ցութեամբ Թէոգորոսի Ռշտունեաց  
տեառն՝ կացուցանէ յաթոռ հայրապե-  
տութեանն: Զամանէ բան հառի, թէ  
քսութիւն իմն չիւրում լեզուի  
կրէր. և սակս այսորիկ, ասէ, աս-

«Ուխտանեսը» (հ. 1, էջ 82) գրում է «Որպէս ցուցանէ պատմագիրն»: Սույն աղբյուրը կոչվել է նաև «Գիրք կայսերաց» (Ուխտանես, հ. 1, էջ 49, 111: Մաշտոցի Մատենադարան, ձեռագիր № 993, էջ 84, ձ. № 996, էջ 155բ, Ս. Ղազարի մատենադարանի ձեռագիր, № 512), «Կայսերական (կամ «Կայսերաց») պատմութիւն» (Փարիզ, «Բանասէր», 1905, էջ 118—124, Հովհ. իմաստասեր, 224), «Կայսերը Հոովմայեցոցն» (Վ. Բաղիշեցի, 184), «այլ պատմութիւն» (Ս. Անեցի, 24, տ. 13—15, ձ. № 993, էջ 86) և այլն:

<sup>54</sup> Անանյան, 9:

<sup>55</sup> Ասողիկ, էջ 53, 78, 80, 69, 138:

(Վարադաիրոց-Գ.Ա.) և ընդ եզրայր պետն Վարադաիրոց զչարեալ գտանէր իւր շարախոսութեամբ: ընդ եզրարս իւր:  
 ...Նդին ի վերայ նորա բամբա- ...Ի վերայ յարուցեալ նորա՝ բամ-  
 սանս... և ընկեցին զնա ի կարգէն<sup>56</sup>: բասանս... անկանիլ նմա ի պատուոյն<sup>57</sup>:

Մովսես Կաղանկատվացին նույնպես ներկա «Սերեոսից» Վնդոյի և Վստամի մասին տեղեկությունները քաղելիս՝ այս երկի հեղինակի անունը տալու փոխարեն վերացականորեն գրում է. «Ստույգ և ի բուն պատմագրաց այսպէս ծանեար, եթէ Բնդոյ և Վստամ եզրարք՝ ազգայինը Պարսից թագաւորին...»<sup>58</sup>:

Թովմա Արծրունին նույնպես ներկա «Սերեոսը» օգտագործելով հանդերձ նրա հեղինակի անունը չի նշել (չնայած՝ նա էլ անհրաժեշտ դեպքերում չի խուսափել իր ազդյութիւնները նշելուց)<sup>59</sup>: նույնը պետք է ասել նաև Վարդան Արեւելցու կապակցութեամբ, որը նույնպես հաճախ նշում է իր ազդյութիւնները<sup>60</sup>, նրանց շարքում՝ նաև ոչ այնքան տարածված ազդյութիւններ (Փոտ, Վանական վարդապետ, Վահրամ որդի Տիգրանի)<sup>61</sup>: Այդպես է վարվել նաև Ասողիկի օրոք՝ 981 թ. բնօրինակված՝ № 2679 ձեռագրի գրիչը, որը ներկա «Սերեոսից» (ՍԵՊ, էջ 133—135) բնօրինակել է մի հատված<sup>62</sup>, առանց որևէ հեղինակի անվան:

Այսպիսով՝ ներկա «Սերեոսից» օգտված ոչ մի մատենագիր, նրանց թվում նաև՝ Գրասխանակերտցին և Արծրունին, չի նշել որևէ հեղինակի անուն: նույնիսկ այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է եղել այդ անունը նշել՝ Գրասխանակերտցին չի գտել պահանջվող անունը: Կնշանակի՝ Ասողիկի օրոք ձեռագիրն արդեն կորցրել էր իր խորագիրը և Ասողիկը հենց այդ պատճառով է, որ ներկա «Սերեոսից» լայնորեն օգտվելով հանդերձ՝ իր ցուցակում չի նշել նրա հեղինակի անունը:

### ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սերեոսի Պատմությունը» պարունակող հնագույն ձեռագրի (№ 2639) մեջ այս Պատմության հեղինակի անունը չի նշված: Բովանդակ հալ մատենագրության մեջ գոյություն չունի սույն երկից քաղված ոչ մի հատված, որին կից նշված լիներ իր հեղինակի անունը: Այսպիսով՝ Սերեոսին վերագրված Պատմության հեղինակն ստույգ որոշելու համար չկա մատենագրական ոչ մի հիմք:

2. Վարդան Բաղիշեցին այս գիրքը գրանցել է ըստ նրա զլխավոր դերակատարի՝ Խոսրովի անվան: Ինչպես երևում է, Գանձակեցու ցուցակում նշված Խոսրովը նույնպես «Խոսրովի պատմությունից» բխող մի անուն է, որը գտնվելով պատմիչների անունների շարքում՝ այժմ բնկալվում է որպես պատմիչի անուն: Գանձակեցին V դարի պատմիչներին թվելիս Խոսրով անունով պատմիչ չի հիշատակում: Հետևաբար՝ նրա ցուցակում գտնվող Խոսրովը.

<sup>56</sup> ՍԵՊ, էջ 98:

<sup>57</sup> Յոհաննու կաթողիկոսի Գրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 75—76:

<sup>58</sup> Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Ազուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1913, էջ 195, Հմմտ. ՍԵՊ էջ 33—36:

<sup>59</sup> Թովմա Արծրունի, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 27, 58 և այլն:

<sup>60</sup> Վարդան Արեւելցի. Վեներիկ, 1862, էջ 12, 20, 54, 94 և այլն:

<sup>61</sup> նույն տեղում, 85, 146, 94:

<sup>62</sup> Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձ. № 2679, էջ 191—192:

հիշատակված լինելով Սերեոսի և Ղևոնդի հարեանության մեջ, համընկնում է «Խոսրովի Պատմության» հեղինակին և եթե անգամ պատմիչ է՝ դարձյալ կարող է նույնացվել այդ երկի հեղինակի հետ:

3. Սամվել Անեցին իր աղբյուրների շարքում հիշատակում է նաև Սերեոսին, բայց նրա գրքում չկա ներկա «Սերեոսից» քաղված ոչինչ: Հավանաբար՝ նա նկատի է ունեցել իրական Սերեոսին: Քանի որ ներկա «Սերեոսը» Հերակլի պատմությունն չէ, ինչպես նաև՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ «Հերակլի պատմությունը» հիշատակող հինգ պատմիչները ներկա «Սերեոսից» չեն օգտվել՝ պետք է ենթադրել, որ վեցերորդ պատմիչը՝ Ասողիկը նույնպես նկատի չի ունեցել ներկա «Սերեոսը» և ակնարկել է մյուս բոլոր պատմիչներին ծանոթ «Հերակլի պատմությունը»: Այսպիսով մենք վերստին հաստատում ենք մեր մենագրության 28-րդ էջում հայտնված հետևյալ ենթադրությունը. «Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Սերեոսի գրած Հերակլի Պատմությունը դեռ չի գտնված»:

4. Սերեոսի հեղինակությունը հաստատող փաստերի բացակայության պայմաններում խնդրո առարկա երկը պետք է հրապարակվեր այնպես, ինչպես հասել է մեզ, այսինքն՝ առանց որևէ հեղինակի անվան: Բայց քանի որ, ինչպես իրավացիորեն նշել է Հ. Պ. Անանյանը, «դարձ մը ավելի արդեն բնահանրացած և ընդունված է Պատմության հեղինակը՝ հանձին Սերեոս եպիսկոպոսի»<sup>63</sup>, մենք նպատակահարմար ենք գտնում երկը վերահրատարակելիս պայմանականորեն պահպանել Սերեոսի անունը:

## 2

## ԽՈՍՐՈՎ ԹՈՐՈՍՅԱՆԻ ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆԸ

Խոսրով Թորոսյանի գրախոսականի վերնագիրն է «Սերեոս պատմիչը և նրա երկը»<sup>64</sup>: Սրա տակ զետեղված է 41 էջանոց մի գրություն, նվիրված մեր մենագրության մեջ 14 էջ զբաղեցնող մի հատվածի, որի վերնագիրն է «Սերեոս թե՛ Խոսրով»<sup>65</sup>:

Գրախոսողը «Սերեոսի հեղինակային իրավունքները» «հաստատել է» վերջին էջերում, գրելով՝ «...ավելորդ չենք համարում վկայակոչել մի քանի փաստ, որոնք հաստատում են Սերեոսի հեղինակային իրավունքները» (87)<sup>66</sup>: Մենք նույնպես վերջին էջերում կրճենենք ավելորդ շահամարված այդ «մի քանի փաստը»: Իսկ մինչ այդ՝ ծանոթանանք այդ փաստերին նախորդող էջերին:

«Գրախոսականն» սկսվում է «Սերեոսի Պատմության» տարբեր հրատարակությունների առաջարաններից բանաբաղված դանազան տեղեկություններով: Նրանցից մեկը վերաբերում է «Սերեոսի Պատմության» հնագույն ձևագրին. «Այս ձևագիրն, — գրում է Թորոսյանը, — ընդօրինակված է եղել 1568 թվակա-

63 Անանյան, էջ 22:

64 Թորոսյան Խոսրով, Սերեոս պատմիչը և նրա երկը: «Բանբեր Մատենադարանի», № 9, 1969, էջ 59—100:

65 Արզարյան Գ., «Սերեոսի Պատմությունը» և Անանյանի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 15—29:

66 Թորոսյանի հոդվածի էջահամարները այսուհետև նշելու ենք հոդվածից քաղված մեջբերումների կողքին, փակագծերի մեջ:

նին... 2. Շահխաթունյանի մակագրությունը կրող այս ձեռագիրը կորել է» (59): Սույն տեղեկության մեջ կա երեք սխալ, որոնք պետք է վերացվեն, որպեսզի շեփանցեն սերեոսագիտության մեջ և թյուրիմացություն չստեղծեն «Սերեոսի Պատմության» հնագույն ձեռագրի վերաբերյալ:

Առաջին: Գրախոսողը ասորի գործիչ Հակոբ Մծրնացու Աղոթքը շփոթել է «Սերեոսի Պատմության» հետ: Այս Պատմության առաջին հրատարակիչ թ. Միհրզապյանն իր հրատարակության առաջաբանում նշել է Մծրնացու երկի բնագործինակության թվականը՝ 1568: Իսկ թորոսյանը կարծել է, թե դա «Սերեոսի Պատմության» բնագործինակության թվականն է:

Երկրորդ: Շահխաթունյանը հայտնաբերել է ոչ թե գրախոսողի կարծած ձեռագիրը, այլ՝ սերեոսագետներին քաջ հայտնի և 1672 թ. Բաղեշի Ամրդույու վանքում բնագործինակված այն ձեռագիրը, որի առաջին նկարագրությունը ֆրանսերեն թարգմանությամբ լույս է տեսել մեր հոգվածի սկզբում հիշատակված՝ Մ. Բրոսսեի գրքում — Rappports sur un voyage, էջ 45, 49 և այլն):

Երրորդ: «2. Շահխաթունյանի մակագրությունը կրող (իրականում այդպիսի մակագրություն երբեք չի եղել ու չկա. — Գ. Ա.) այս ձեռագիրը» ոչ թե կորել է, ինչպես կարծել է գրախոսողը, այլ այժմ պահվում է մեր Մատենադարանում (ձ. № 2639) և նրա հիման վրա է տպագրված «Սերեոսի Պատմության» վերջին հրատարակությունը (1939 թ.):

Ձեռագրի վերաբերյալ իր իմացած այսօրինակ տեղեկություններն սպասելուց հետո գրախոսողն անցնում է այլ տեղեկությունների, որոնց շարքում է գտնվում նաև Ստ. Մալխասյանցի առաջաբանից նույնությամբ արտագրված հետևյալ կարծիքը. «Ուրեմն ոչ մի տարակույս չի մնում, որ ներկա պատմական գրվածքը Սերեոսինն է»: Թորոսյանը Մալխասյանցի այս եզրակացությունը կոչել է «ամեն մի տարակույս բացառող եզրակացություն» (61):

Տեսնենք՝ որոնք են այդ եզրակացության հիմքերը: Առաջին. «Ոչ մի ուրիշ հին հայ հեղինակ, — գրում է Մալխասյանցը, — այնպես մանրամասն չէ գրել Հերակլի արշավանքների պատմությունը, ինչպես այս գրվածքը և վերահիշյալ միջնագարյան հեղինակները Սերեոսին են վերագրում Պատմութիւն ի Հերակլն (60): Իրականում, սակայն, հասկանալի է, որ Հերակլի մասին համեմատաբար ավելի շատ տեղեկությունները գեոևս բավարար չեն, որպեսզի Սերեոսին վերագրվող երկը դառնա «Հերակլի պատմություն»: Պետք է Պատմությունն ի՛ր հեղինակի կողմից շարագրված լիներ որպես հենց Հերակլի պատմություն:

«Ամեն մի տարակույս բացառող եզրակացության» երկրորդ հիմքն այն է, թե «միջնագարյան հեղինակները Սերեոսին կոչում են եպիսկոպոս, և արդարև, 7-րդ դարի կեսերին մոտ, ուրեմն Հերակլի արշավանքների ժամանակ, Հայաստանում ապրել է մի ոմն եպիսկոպոս Սերեոս անունով, որը մասնակցել է Գվինի եկեղեցական ժողովին» (60): Այստեղ սոսկ նշված է այն հանրահայտ իրողությունը, որ 7-րդ դարում գոյություն է ունեցել Սերեոս անունով մի եպիսկոպոս: Բայց այս մասին մինչև այժմ ոչ որ չի կասկածել: Կասկածելին Սերեոսի և նրան վերագրվող երկի կապն է:

Երրորդ և վերջին պատճառարանությունը Սերեոսին վերագրվող երկում Բագրատունիներին հատկացված ուշադրությունն է, որը, սակայն, գործնական նշանակություն կունենար միայն այն դեպքում, եթե ապացուցված լիներ, որ բննարկվող երկը գրված է իսկապես Սերեոսի կողմից և եթե հաստատված

լինել, որ Սերեոս պատմիչը և Բագրատունյաց եպիսկոպոսը միևնույն անձերն են: Այս «եթեևերից» դեռ ոչ մեկն ապացուցված չէ:

Ինչպես տեսնում ենք, գրախոսողի «ամեն մի տարակույս բացառող եզրակացություն» բոլոր հրեր պատճառարանություններն էլ տարակուսելի են:

Քորոսյանը փորձել է խոսել նաև ներկա «Սերեոսին» կից «գալրություններ» կապակցությամբ մեր կատարած աշխատանքի մասին, կարծելով, թե մենք պարզապես կրկնել ենք նախորդների արածը:

Բայց տեսնենք՝ ինչ են ասում մասնագետները:

Հայանի է, որ Ստ. Մալխասյանցը «գալրություններ» անվերապահորեն հրատարակել է Սերեոսին վերագրվող երկի կազմում՝ որպես նրա հարազատ մաս: Այսպիսով նա ծխտել է «գալրությունների» ուրույն ծագման և նրանց առանձին հեղինակի՝ Անանունի գոյության հնարավորությունը: Այս կարծիքն այնքան էր արմատացել հայագիտության մեջ, որ «Անանուն» հերթորջումը մեղանում գրեթե դադարել էր գործածվելուց: Մեր ուսումնասիրություններից հետո, սակայն, Անանունի ժամանակագրական աղյուսակներով հատկապես զբաղված՝ գոկտոր Գ. Խ. Սարգսյանը գրում է. «Մենք վերագրում ենք անցյալում կիրառված ու այժմ անսովոր թվացող Անանուն հորջորջմանը այն պատճառով, որ Գ. Արզարյանի վերջին հետազոտությունները պարզեցին, որ մեկ հետաքրքրող հատվածը առնչություն չունի Սերեոսի Պատմության հետ և կցվել է նրան թյուրիմացաբար»<sup>67</sup>: Այսպիսով՝ մասնագետը ոչ միայն հաստատել, այլև՝ գործնականում իր հետազոտության համար ելակետ է ընդունել Գ. Արզարյանի ուսումնասիրության այն նուրբ արդյունքը, որը Քորոսյանին թվացել է նախորդների արածի կրկնություն:

Հ. Պողոս Անանյանը գրում է. «Մալխասյանցն... իր քննական հրատարակությամբ (1939) կարծես հարցը փակեց... Սակայն հարցը փակված չէ... Գ. Արզարյան այս հարցը կրկին կարծարժէ: Արդեն զանազան արձեւավոր հողվածներով իր նուր կարծիքը հայտնել է ետք, 1965-ին գրքույկով մը կամփոփել իր տեսակետները... Արզարյանի տված լուծումով՝ բավական զոհացուցիչ բացատրություն մը կգտնէ Սերեոսի առեղծվածը»<sup>68</sup>:

Գիտնականը միևնույն կարծիքը հայտնել է նաև իր հաջորդ աշխատության մեջ, գրելով՝ «Սերեոսի պատմության մասին նոր ուսումնասիրությունը, հրատարակված Գ. Վ. Արզարյանի կողմից, նուր հարցեր կդնեն... Հարցեր, որոնք թեև բազմաթիվ անգամներ ենված, բայց այժմ կներկայանան նուր լույսի տակ»<sup>69</sup>:

Իսկ Քորոսյանը գրում է. «Գ. Արզարյանը հուշում է հիմնականում նույն փաստերն ու փաստարկները, որ շրջանառության մեջ են գրել վերը նշված ուսումնասիրողները» (62): «Վերը նշված ուսումնասիրողներն» են՝ «Ք. Պատկանյանը... Լանգլուան, Հյուրջմանը, Գուաշմիզը... Բաումգարտները, Ֆեթթերը, Մաուր... և ուրիշներ» (62): Թվում է, թե գրախոսողը անձամբ ծանոթ է այսքան պատկառելի գիտնականների՝ հայերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն երկերին և նրանց մեջ գտել է Արզարյանի «հուշված» փաստերը: Ասկայն պարզվում է, որ նա տառացի հերթականությամբ արտագրել է Սերեո-

67 Սարգսյան Գ. Խ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 14:

68 «Բաղմավեպ», 1969, թիվ 8—10, էջ 262 և 266:

69 Անանյան Պ., Ռ՛վ է Սերեոսի Պատմության հեղինակը—«Բաղմավեպ», 1970, էջ 5:

սին վերագրվող երկի 4-րդ հրատարակության առաջաբանի ԻԱ.—ՄԸ էջերում թվարկված անունները և այս անգամ էլ իր արտագրածը ճիշտ շհասկանալով՝ կարծել է, թե մենք սոսկ «հուլովել» ենք ուրիշների «փաստերն ու փաստարկները»: Նա բառացի հայտարարում է, թե իր «գրախոսած» գրքում «նախորդ ուսումնասիրություններն ու փաստերը սոսկ կրկնվում են և ներկայացվում որպես ինքնուրույն հետազոտություն» (61): Նրա սովոր գրչի տակից այսքան հեշտությամբ դուրս եկած կարծիքը մասնագետի ականջին հնչում է որպես անսովոր ու տհաճ մի մեղադրանք, ուստի տեսնենք, թե գրախոսված աշխատության ո՞ր մասին է վերաբերում այն: «Քննարկվող աշխատության նշված մասի հիմնական, գլխավոր միտքն այն է, որ Ա. և Բ. յպրությունները Սերեոսի Պատմությանը չեն պատկանում» (62): Գրախոսողն այս մասից չի բերել իր ասածը հաստատող բացառապես ոչ մի փաստ: Եվ չէր էլ կարող բերել, որովհետև նրա վերացական հայտարարությունը հաստատող ոչ մի փաստ չկա մեր գրքում: Նա պարզապես չի կարողացել տարբերել նախորդների արժանատի հարցերը մեր կողմից վերստին քննված և նոր լուսաբանության արժանացած հարցերից:

Իր «կարծիքը» բովանդակող նախադասության վրա նա գրել է ծանոթագրության նշան և տողատակային ծանոթագրությունների բաժնում «ներկայացրել է» մեր սրբագրած շորս գրչական վրիպակների վերաբերյալ կատարված աշխատանքը:

Առաջին վրիպակ: «Սերեոսի Պատմության» մեղ հասած ձեռագրերում Մամիկոնյան տոհմի ավանդական նախնիներից մեկի՝ Մամիկի անունն աղավաղվելով դարձել է Մամիկոն: Մենք որոշակի փաստերի միջոցով ապացուցել ենք, որ դա վրիպակ է և ուղղել ենք աղճատված բնագիրը: Թորոսյանը՝ անծանոթ միջավայրում շփոթվելով՝ կարծել է, թե միևնույն աշխատանքը կատարել է նաև Ն. Ադոնցը և ընթերցողին ներկայացրել է նրա հետևյալ սրբագրական առաջարկը՝ «Читать последние слова отрывка так: Եղին յազգ մեծ ի Մամիկայ (не Մամիկոնայ как в печ.) և Կոնակայ» (61): Եթե գրախոսողը Ադոնցի խոսքը կիսատ շթողներ և շարունակեր մեջբերումը՝ ընթերցողը կնկատեր, որ Ադոնցի սրբագրական առաջարկը («Читать последние слова отрывка так») վերաբերում է ոչ թե Մամիկ անվանը, այլ՝ անմիջապես Կոնակ անվանը հաջորդող այն բառերին («յայսմանէ այն է սպարապետ»), որոնք Թորոսյանը կրճատել է և որոնց մասին ընթերցողը կարող է կարգալ մեր գրքի 94-րդ էջում:

Ադոնցի սրբագրած արտահայտությունը կրճատելուց հետո հոգվածագիրը կրճատել է նաև Մամիկ անվան սրբագրությունը հիմնավորող մեք բոլոր ապացույցները և թողել է սոսկ վերացական սրբագրական առաջարկը («պետք է ուղղել ի Մամիկայ և ի Կոնակայ»): Այսպես անդամահատելով մի կողմից Ադոնցի, մյուս կողմից մեր շարագրանքը, նա տպավորություն է ստեղծել, թե Ադոնցն էլ, մե՛նք էլ այլ բան չենք արել, բան սոսկ առաջարկել ենք սրբագրել Մամիկոն անունը:

Եթե նա ծանոթ լիներ Սերեոսին վերագրվող երկի թարգմանություններին, կիմանար, որ քննարկվող անունը սրբագրված էր Ադոնցից դեռևս 39 տարի առաջ, Սերեոսին վերագրվող երկի ուսուցիչ թարգմանության հենց տնօրինի մեջ<sup>69</sup>ա: Ադոնցը պարզապես օգտագործել է սրբագրված անունը (փակագծերի

<sup>69</sup>ա История имп. Иракла, СПб, 1862 էջ 14:

մեջ մատնանշելով հայերեն բնագրի սխալ ձևը): Անունը սրբագրված է նաև Գրանսերեն թարգմանության մեջ<sup>70</sup>: Հ. Հյուբշմանը նույնպես գերմաներեն մասնակի թարգմանության առաջարկում<sup>71</sup> գործածել է սրբագրված անունը՝ վրիպակն իջեցնելով տողատակ:

Գրախոսողին անձանոթ մնացած սույն գիտելիքները մասնագիտական աշխարհում նույնքան հանրածանոթ են, որքան հենց այն տարրական գիտելիքը, թե Խորենացին Մամիկոնյանների նախահայր է համարում Մամգունին: Եվ ճիշտ այնպես, ինչպես որ Մամգունի մասին խոսելիս միշտ չէ, որ մասնագետները անհրաժեշտ են համարում անսխալման նշել, որ առաջինը Խորենացին է հայտնել նրա անունը, այդպես էլ՝ սերեոսագետներից ոչ ոք Մամիկոն անունը սրբագրելիս չի նշել նախորդ սրբագրողներից ոչ մեկի անունը: Այդպես ենք վարվել նաև մենք: Հենց Ադոնցն ինքը Քրացարձակապես ոչ մի խոսք, ոչ մի ակնարկ չի արել նախորդ ուսումնասիրողների մասին»: Ահա թե ինչու մեր հասցեին ուղղված՝ Թորոսյանի խոսքը («նա բացարձակապես ոչ մի խոսք, ոչ մի ակնարկ չի արել նախորդ ուսումնասիրողների մասին») բացահայտում է իր հեղինակի վատ տրամադրությունը և ուրիշ ոչինչ:

Ներկա «Սերեոսի» հայերեն բնագիրը մինչև այժմ մնում է շտապագրված: Նույնիսկ Բ. Պատկանյանը, որ ուսներեն թարգմանության մեջ արդեն սրբագրել էր անունը, գրաբար բնագիրը հրատարակել է շտապագրված: Ստ. Մալխասյանցը նույնպես անունը չի սրբագրել: Ինչպես թարգմանիչները, այնպես էլ գրաբար բնագրի հրատարակիչները շեն գտել իրենց ընդունած կամ մերժած սրբագրությունը հիմնավորող ոչ մի փաստ: Առաջին անգամ մեր մենագրության մեջ է, որ հենց ներկա «Սերեոսից» քաղված երեք փաստերի հիման վրա ապացուցված է, որ այդ երկի նախնական բնագրում եղել է Մամիկ, և ոչ՝ Մամիկոն: Գրաբար բնագիրը առաջիկայում հրատարակվելու է ըստ մեր ապացույցի:

Երկուրդ վրիպակ: «Ձանստորագրեալ» բառն աղավաղվելով՝ դարձել է «զանստորագրել»: Մենք հայտնել ենք, որ բառի սրբագրությամբ պատկանում է 14 գիտնականներից 9-ը վրիպել են, իսկ 5-ը ճիշտ են վերծանել: Թորոսյանը ճիշտ վերծանածներին ու վրիպածներին շտապեցրելով՝ բոլորին խառնել է իրար և հայտարարել է, թե մենք «բոլոր» 14 սրբագրողներին համարել ենք վրիպածներ: Չարաշահելով «բոլոր» բառը՝ նա գրում է. «Այլ կերպ՝ Գ. Արզարյանը ուղղակի ասում է, որ իրենից առաջ ոչ մի ուսումնասիրող, բացարձակապես ոչ մեկը, չի առաջարկել զանստորագրել-ը կարգալ զանստորագրեալ» (62): Այս հեշտաբուխ մեղադրանքի հիմնադրուկ լինելը բացահայտելու համար վկայակոչենք մեր աշխատության 137-րդ էջում նշված այն հինգ մասնագետներին, որոնք մեղանից առաջ առաջարկել են «զանստորագրել»-ը կարգալ «զանստորագրեալ»: Մենք սևով սպիտակի վրա գրել ենք. «Մատենադարանի №№ 2867 և 3122 ձեռագրերի գրիչներն անցյալ դարում վերականգնել են (ուրեմն ոչ միայն առաջարկել, այլև վերականգնել են) բառի ուղիղ ձևը՝ զանստորագրեալ: Բառը նիշտ են քարգմանել... Գր. Խալաթյանցը<sup>72</sup>... Ստ. Մալխասյանցը... Հ. Մանանդյանը»:

<sup>70</sup> Pseudo-Sebeos: — „Journal asiatique“, 7—8, Paris, 1905, էջ 136:

<sup>71</sup> Hübschmann H., Zur Geschichte Armeniens, Leipzig, 1875, էջ 5:

<sup>72</sup> Խալաթյանցը բառը սրբագրել է ուսներեն թարգմանությամբ հանդերձ, ուստի մենք «սրբագրել» բառի փոխարեն գործածել ենք «ճիշտ է թարգմանել» արտահայտությունը և նշել ենք ու-

Հինգ անունները նշելուց հետո պատահարար բաց ենթ թողել Միհրդատյանի անունը: Գրախոսողը՝ տպավորություն ստեղծելու համար, թե անվան վրիպումն ինչ որ բան է նշանակում, շտապել է ընթերցողին տեղյակ պահել, թե «փաստը նշել է նաև դր. Մեսրոպ Ժ. Վ. Գ. Գրիգորյանը» (62): Իսկ դեկտոր Մ. Գրիգորյանն ինքն իր սնփական գիտողությունների մասին գրել է. «Վերոգրյալ գիտողությունները... շեն նսեմացներ արժեքը Արգարյանի աշխատության, որ Կարևոր նպատակ մը կրերե Սերեոսի Պատմության առնչակից հարցերու ուսումնասիրության»<sup>73</sup>:

Երրորդ վրիպակ: «Վերաբերութիւն» բառը Սերեոսին վերագրվող երկում սխալմամբ ընդօրինակվել է՝ «վերաբերութեան»: Ակինյանն ուղղել է վրիպակը, և մենք նշել ենք նրա ուսումնասիրության առաջին հրատարակության համապատասխան տեղը, գրելով՝ «Ն. Ակինյանը (Սերեոս եպոս. Բագրատունեաց և իւր Պատմութիւն ի Հերակղ.—«Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 405 և այլուր)... ընտրել է բառի այս նշանակությունը»<sup>74</sup>: Իսկ Թորոսյանը գրում է. «Նրա (Արգարյանի— Գ. Ա.) ասածից գարձյալ հետևում է, որ... իրենից առաջ ոչ ոք, այդ թվում և Ն. Ակինյանը, չի առաջարկել «վերաբերութեան»-ը գարձնել «վերաբերութիւն» (63):

Այս նոր արարքի գնահատականը թողնում ենք ընթերցողին: Իսկ մենք հայտնի գարձնենք ավելի անսպասելին: Մեր նշած առաջին հրատարակության մասին լռելով՝ Թորոսյանն իր ընթերցողին մատուցել է Ակինյանի ուսումնասիրության երկրորդ հրատարակությունը (Վիեննա, 1924): Այս հրատարակության 76-րդ էջից նա արտագրել է հենց այն, ինչ գտնվում է առաջին հրատարակության մեր նշած 405-րդ էջում և տպավորություն է ստեղծել, թե ինքը նշել է ինչ որ բան, որը մենք չենք նշել: Այնուհետև՝ օգտվելով առիթից, որ մենք, տեղ շահելու նպատակով, փոխանակ Ակինյանին արտագրելու՝ նշել ենք միայն արտագրվելիք էջը՝ ինքն արտագրել է մեր իսկ նշած էջը և տպավորություն է թողել, թե նորություն է հայտնում:

Բառը ճիշտ սրբագրած շորս մասնագետների (Մառ, Խալաթյանց, Ակինյան, Մանանդյան) շարքում նշել ենք նաև Խալաթյանցի անունը: Այս անունից ուղիղ հինգ տող հետո գրել ենք՝ «Սերեոսի Պատմության տվյալ հատվածի բոլոր բարգմանիչները սխալ են վերծանել բնագիրը»<sup>75</sup>: Անվանապես նշել ենք սխալ վերծանած բոլոր երեք թարգմանիչների անունները (Ք. Պատկանյան, Վ. Կանգուա, Ստ. Մալխասյանց): Թորոսյանն իր ընթերցողին մոլորեցնելու համար՝ մեր գործածած «բոլոր թարգմանիչները» արտահայտությունը տարածել է նաև Խալաթյանցի վրա, որը երբեք Սերեոսին վերագրվող երկի թարգմանիչներն այն բառը (неописанное), որը Խալաթյանցն ստացել է վրիպակը սրբագրելիս: Հասկանալի է, որ այս բառը հնարավոր չէր ստանալ վրիպակից, որովհետև վրիպակը բառ չէ, այլ՝ տառերի անիմաստ կուտակում՝ «զանստարագրել»: Ուրեմն Խալաթյանցը սա գարձրել է բառ («զանստարագրել») և ապա նոր է այդ բառը թարգմանելու Հեռահարը՝ երբ մենք հայտնել ենք, որ Խալաթյանցը բառը ճիշտ է թարգմանել՝ կնշանակի դրանով հայտնի ենք գարձրել Խալաթյանցի ճիշտ սրբագրության փաստը: Այնինչ՝ Թորոսյանը գրում է. «Գ. Արգարյանը... ասում է, որ... Գ. Խալաթյանցը միայն ճիշտ է թարգմանել... բայց նա էլ չի առաջարկել Գ. Արգարյանի կողմից ընդունված ընթերցումը»: Այսպիսով՝ գրախոսողը նույնիսկ մեր գրքում «неописанное» բառը տեսնելուց հետո էլ չի իմացել, որ դա հենց Խալաթյանցի կողմից ճիշտ սրբագրված «զանստարագրել» բառն է:

<sup>73</sup> «Հանդէս ամսօրեայ», 1965, էջ 558:

<sup>74</sup> Արգարյան, էջ 138—139:

<sup>75</sup> Անդ, էջ 139:

նությամբ չի գրադվել: Աշխատությունը գրած լինելով ուսերեն՝ Խալաթյանցը բնականաբար «Սերևոսից» քաղված հատվածը բերել է ուսերեն թարգմանությամբ: Թորոսյանն օգտագործել է այս հանգամանքը և Խալաթյանցին նույնպես հայտարարել է Սերևոսին վերագրվող երկի թարգմանիչ և նրա վրա է տարածել իսկական թարգմանիչների մասին մեր ասածը: Գրախոսողը կարծես, թե չի նկատել, որ Խալաթյանցի անունը մեր նշած թարգմանիչների շարքում չկա և որ՝ թարգմանիչների անուններից ուղիղ 5 տող առաջ մենք Խալաթյանցի անունը նշել ենք ոչ թե սխալ, այլ ճիշտ վերծանած շորս մասնագետների շարքում:

Այսպիսով՝ փաստը դարձյալ շրջվել է և մեր նշածը դարձյալ ընթերցողին ներկայացվել է որպես շնչված փաստ: Ըստ որում՝ «նշել-չնշելու» ձևական կողմի վրա ընթերցողի ուշադրությունը շեղելով՝ հողվածագիրը բողարկել է տարբերությունը Խալաթյանցի և մեր վաստակների միջև: Խալաթյանցը, և նախորդ բանասերներից ոչ ոք, չի փաստարկել իր սրբագրական առաջարկը, իսկ մենք «Պիտոյից գրքի» հայերեն թարգմանության մեջ մատնանշել ենք «վերաբերություն» բառի գործածության հենց այն առումը, որով ապացուցվում է, որ Սերևոսին վերագրվող երկի նախնական բնագրում եղել է ոչ թե «վերաբերություն», այլ՝ «վերաբերություն»:

**Չորրորդ վրիպակ:** «Հին թագաւորացն» արտահայտությունն աղավաղվելով դարձել է «հինգ թագաւորացն»: Մենք առաջարկել ենք սրբագրել վրիպակը: Թորոսյանն իր գրախոսականի 63-րդ էջում մեր սրբագրական առաջարկը դարձյալ անդամահատելով ստացել է «տառացի նույնություն» մեր և Աճառյանի առաջարկների միջև և նշել է այն փաստը, որ մեր գրքում «նույնիսկ ակնարկ չկա Հ. Աճառյանի... մասին»: Որ Աճառյանի անվան վրիպումը բուրբուկին չի համապատասխանում մեր գրքի ընդհանուր բնույթին<sup>76</sup>, դա անառարկելի փաստ է: Բայց պետք էր նկատել, որ մեր մենագրության 42-րդ էջում զետեղված է Մալխասյանցի հետևյալ քաղվածքը. «Բանասերներից ոմանք տրամադիր են հինգ բառը այստեղ կարդալ հին որպես համապատասխան՝ արձանագրության առաջին բառի»: Մալխասյանցի գործածած «բանասերներից ոմանք» արտահայտությունը վերաբերում է առաջին հերթին հենց Աճառյանին: Ուրեմն՝ մենք Աճառյանի վաստակը փաստորեն նշել ենք՝ Մալխասյանցի միջոցով:

Այն էլ ասենք, որ մենք կարող էինք առհասարակ շնշել ոչ մի անուն և, Մալխասյանցի նման, բավարարվեինք «բանասերներից ոմանք» արտահայտությամբ: Գիտության մեջ դա էլ ընդունված ձև է: Կարևորը ներկա դեպքում ոչ թե բանասերների անունների հաշվապահական թվարկումն էր, այլ այն փաստը, որ «հին» և «առաջին» բառերի համագրությամբ մեզանից առաջ

<sup>76</sup> Մեր մենագրության մեջ՝ ծրագրված կերպով հավաքված և գրանցված են մեր քննած բառերի սրբագրությամբ գրադված մեզ ծանոթ բոլոր մասնագետների անունները: Բավական է վերհիշել, որ միայն «զանստորագրեալ» բառի սրբագրության կապակցությամբ նշել ենք 14 մասնագետի անուն: Մեկ առ մեկ հաշվել ենք Պատմության հրատարակիչների ուղղումները և գրել. «Շուրջ քսանական կարևոր ճշգրտումներ կատարել են... Միհրդատյանը, Պատկանյանը, Մալխասյանցը: Հյուրշմանը... Մակիերը... նույնպես զբաղվել են բնագրի ճշգրտմամբ» (135): Բազմիցս առիթներ ենք որոնել՝ զրվատելու նախորդների ջանքերը. «Բանասերներն արդեն քիչ ջանք չեն գործադրել Սերևոսի Պատմության բնագրի ճշգրտման ուղղությամբ» (14): Հենց մեր կատարած սրբագրությունների մասին հայտնել ենք, որ դրանցից «մի բանիսը բանասիրության մեջ արդեն այս կամ այն չափով քննարկվել են» (136): Սա է նախորդների վաստակի նկատմամբ մեր ցուցարեբած բժախնդիր վերաբերմունքը: Իսկ Թորոսյանը կամեցել է իրականությունն իր ընթերցողին մատուցել հակառակ տեսքով:

զբաղվել են նաև ուրիշները: Իսկ այդ փաստը մեր գրքում նշված է ոչ միայն Մալխասյանցի, այլև Մատիկյանի և Ակինյանի միջոցով<sup>77</sup>: Հետևաբար՝ գրախոսողը, մեզմ ասած, ճիշտ չի վարվել, երբ Աճառյանի անվան պատահական վրիպման փաստն իր սովորության համաձայն՝ ընթերցողին ներկայացրել է մեղադրական եզրակացության ձևով:

Ավարտեցինք նկարագրությունը շորս գրչական վրիպակների կապակցությամբ Թորոսյանի ձեռնարկած այն գործողությունների, որոնց օրինակով նա ցույց է տվել, թե ինչ կարգի «հմտությամբ» է ինքը կարողացել փաստերը շրջել և ներկայացնել իր կամեցած ձևով: Մենք կարող ենք շարունակել այս կարգի օրինակների թիվը, — գրում է նա՝ կարծես թե ակնարկելով փաստերը շրջելու իր «այս կարգի օրինակները», — որովհետև բերվածով բնավ չի սպասվում գրանց քանակը, բայց խնայենք ընթերցողի ժամանակը: Ասենք միայն, որ Գ. Վ. Արզարյանի առաջարկած՝ բնագրի 46 ուղղումներից շատերը առաջարկված են եղել նախորդ ուսումնասիրողների կողմից: Այստեղ Թորոսյանն իր միտքը դարձյալ կիսատ է թողել: Սոսկ մեր ընդգծած «առաջարկած են եղել» արտահայտությամբ մեր վաստակի մասին գաղափար կազմել չի կարելի: Ուստի՝ պետք էր շարունակել միտքը և հայտնել նաև այն, որ առաջարկված են եղել, բայց բավականաչափ չեն փաստարկվել: Առաջարկված կարող էին լինել անխափր բուրք 46 ուղղումները: Եվ մեր վաստակը գրանից ավելի կամ ձանար, որովհետև դա կնշանակեր, որ մենք փաստարկել ենք նախորդների կողմից առաջարկված, բայց չփաստարկված 46 միավոր:

Ծանոթանանք «գրախոսության» հաջորդ էջերին: Մենք Վարդան Բաղիշեցուն՝ 1689—1704 թթ. կազմած ձեռագրացուցակի<sup>78</sup> հետազոտությամբ հայագրությունը հայտնի ենք դարձրել այն կարևոր փաստը, որ այսօր Սերեոսին վերագրվող Պատմությունը 17-րդ դարում Սերեոսին չի վերագրվել և հայտնի է եղել «Խոսքովի պատմություն» խորագրով: Ճիշտ է, Խոսքովը ոչ թե Պատմության հեղինակի, այլ գլխավոր դերակատարի անունն է, բայց նորահայտ փաստը գալիս է հաստատելու № 2639 ձեռագրում գտնվող անվերնագիր երկի հենց հեղինակի խոսքն այն մասին, որ ինքը գրել է ոչ թե Հերակլի, այլ՝ Խոսքովի պատմությունը:

Նորահայտ փաստը միաժամանակ վերացնում է բանասիրական գրականության մեջ տեղ գտած նրկու թյուրիմացություն: Ն. Ակինյանը Բաղիշեցուցուցակի Խոսքովին համարել է «Մաշտոցի Վարբի» հեղինակ: Այժմ վերանում է այս արտակարգ սխալը: Երկրորդ սխալն էլ այն է, որ ցուցակի հրատարակիչ Ս. Տեր-Հակոբյանը կարծել է, թե Ամրոցու վանքի մատենադարանում ժամանակին գտնվել է «Խոսքով թարգմանչի Սահակի պատմությունը»: Նորահայտ փաստի միջոցով վերանում է նաև այս թյուրիմացությունը:

77 «Հինգ» բառի սրբագրության հիմնական վաստակը պատկանում է ոչ թե Աճառյանին, այլ՝ Պատկանյանին: Այդ իսկ պատճառով էլ՝ մեր գրքում նշված է Պատկանյանի անունը և հայտնված, որ «Պատկանյանի կարծիքը մասամբ կրկնել են Մատիկյանը, Ակինյանը, Աննինսկին» (էջ 37): Որոշակի նշել ենք Մատիկյանի և Ակինյանի աշխատությունների այն էջերը, որոնցում նույնպես գտնում ենք «հին» և «առաջին» բառերի աճառյանական համադրությունը:

78 Ցուցակում հիշատակված և այժմ մեր Մատենադարանում պահվող ձեռագրերից մեկը (№ 1896) ընդօրինակված է 1689 թ., ուստի՝ ցուցակը կազմվել է 1689-ից մինչև 1704 թթ. ընթացքում (Բաղիշեցին վախճանվել է 1704 թ.):

Փաստի հայտնաբերման մանրամասնությունները մեր գրքում ներկայացված են շատ հակիրճ, որի հետևանքով մեր աշխատանքը սխալ է ընկալվել թորոսյանի կողմից: Վերջինս գրում է. «Պրակները միացնող քելերի և տեխնիկական այլ մանրամասնությունների միջոցով Գ. Արզարյանը մի ավելորդ անգամ ևս (ընդգծումները մերն են—Գ. Ա.) հաստատում է, որ «Վարքը» սարունակող պրակը միացվել է № 2639 ձեռագրին հետագայում» (65): Ինչպես տեսնում ենք, մեր ներգրած աշխատանքից գրախոսողին մատչելի են եղել միայն «պրակների թելերը» և «տեխնիկական այլ մանրամասնությունները»... Ըստ որում առաջին անգամ հայտնաբերված փաստը մատուցվել է «մի ավելորդ անգամ ևս հաստատում է» արտահայտությամբ. կարծես թե՛ ուրիշներն արդեն փաստը հայտնաբերել էին, իսկ «Գ. Արզարյանը մի ավելորդ անգամ ևս հաստատում է»:

Սակավ հետաքրքրաշարժ չեն գրախոսողի պատկերացումները նաև № 2639 ձեռագրում գտնված պատմագրքերի քանակի մասին: Վարդան Բաղիշեցին հայտնում է, որ այդ ձեռագրում կան վեց պատմագիրք. «Ազաթանգեղոս, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարսեցոյ և Խոսրովու»<sup>79</sup>: Այս 6 անունների կողքին եղած «6» թվանշանը ցուցակում աղավաղվելով դարձել է «7». այսպես՝ «կայ ի մէջ է՝<sup>80</sup> (=7) պատմագիրք»: Թորոսյանը վրիպակը շնկատելով և հիմք ընդունելով ոչ թե անվանապես քվարկված 6 անունները, այլ ձեռագրում գտնված պատմագրքերի քանակին շիամապատասխանող վրիպակային թվանշանը, կարծել է, թե նրա միջոցով՝ «անկախ Գ. Արզարյանից» կարելի էր պարզել, որ «Վարքը» ձեռագրի մեջ ներմուծվել է հետագայում: Մեր հայտնաբերած փաստը նորից «հայտնաբերելու» իր տրամադրությունը նա արտահայտել է այսպես. «Անկախ Գ. Արզարյանից, մենք հիմնավոր փաստերունենք պնդելու, որ այն ժամանակ, երբ Բաղիշեցին կազմում էր իր ցուցակը՝ Վարքը իրոք չկար ձեռագրի կազմում» (66): Թորոսյանի ակնարկած «նիմնավոր փաստը» հիշյալ վրիպակն է, որը եթե իսկապես հիմք ընդունենք, ի դեպ, կստանայինք գրախոսողի կարծածի լրիվ հակառակ արագյունքը: Այսպես. ձեռագրում այժմ, «Վարքի» հետ միասին, կա ճիշտ այնքան պատմագիրք, որքան որ ցույց է տալիս վրիպակային 7 թվանշանը: Հետևաբար՝ եթե այդ թվանշանը

79 № 2639 ձեռագրում Բաղիշեցու թվարկած վեց պատմագրքերից բացի կան նաև երեք մանրնյութեր՝ «Դաշանց թուղթը», «Մահակի տեսիլը» և Փարսեցու թուղթը: Սրանք Բաղիշեցին իր ցուցակում չի նշել, որովհետև նրա ընդհանուր սկզբունքն է եղել, ինչպես № 2639 ձեռագրի, այնպես էլ ցուցակում նկարագրված մյուս 30 պատմագրքերի դեպքում, նշել միայն պատմագրքերը: Այսպես, օրինակ, Մատենադարանի № 3070 ձեռագրում (որը ժամանակին գտնվել է Բաղիշեցու ձեռքին և նշված է ցուցակում) նույնպես կան յոթ պատմագրքեր: Սրանք Բաղիշեցին զբանջել է, իսկ դրանց կողքին ընդօրինակված ինն կողմնակի նյութերը ցուցակում չեն նշված: Ըստ որում, այս «կողմնակի» կոչված և ցուցակում չնշված բնագրերի շարքում է նաև այնպիսի մի գործ, ինչպիսին է Վարդան Արևելցու «Աշխարհացույցը»: Նույնիսկ Մամիկոնյան տոհմի շափածո պատմությունը, որը գտնվում է այժմ Մատենադարանում պահպանվող № 1896 ձեռագրում, ցուցակում չի նշված, որովհետև դա նույնպես պատմագիրք չէ: (№ 3070 և № 1896 ձեռագրերի դրանցումը տես՝ «Արարատ», 1903, էջ 181—182, 188):

80 Հնարավոր է նաև, որ Բաղիշեցին հենց ինքը «2(=6)» գրելու փոխարեն շփոթմամբ գրել է «է(=7)»: Փաստն այն է, որ ցուցակում անվանապես գրանցված են 6 պատմագիրք և ձեռագրում էլ իսկապես գտնվել են 6 պատմագիրք: Ուրեմն՝ «է(=7)» թվանշանը բացահայտ վրիպակ է:

ճիշտ լինելու, կատարվելու անհավանական, որ ցուցակը կազմելու ժամանակ «Վարքը» նույնպես գտնվել է ձեռագրի մեջ: Այնինչ՝ «Վարքը» ձեռագրի մեջ ներմուծվել է ցուցակը կազմելուց հետո: Ուրեմն՝ ապացուցելու համար, որ «Վարքը» ձեռագրում չի գտնվել՝ պետք էր նկատել, որ ցուցակում գտնվող «7» թվանշանը վրիպակ է: Հողվածագիրը ոչ միայն վրիպակը չի նշմարել, այլև մեզանից դժգոհել է, որ մենք մեր տեսակետը փոխանակ վրիպակի վրա կառուցելու, նկատել և անտեսել ենք վրիպակը....

«Գործերի քանակը ցույց տվող թիվը՝ 7-ը,—գրում է նա,—ստույգ է, որովհետև ցուցակի 34 թվահամարի տակ Բաղիշեցին դարձյալ գրում է է (=7) պատմագիրք» (66): Ինչպես տեսնում ենք, վրիպակը որքան շատ է կրկնվել, այնքան ավելի ստույգ է համարվել: Բայց հայտնի է, որ վրիպակների կրկնությունը գեղեցիկ ձեռագրերում այնքան սովորական են, որ բանասերները առհասարակ թվանշանների վրա տեսակետներ չեն կառուցում:

Բաղիշեցու ցուցակը վրիպակներով առատ է: Բացի «է» (=7) թվանշանի վրիպակից՝ համեմատիր, օրինակ, նաև՝ «Բ(=2) պատմագիրք այլ կայ... մինն է Դալիթ վ. պատմագիրք և միսն Անանիայի Շիրակացույ և միսն Սոկրատ պատմագիրք»: Ինչպես տեսնում ենք, թվարկված է երեք պատմագիրք, բայց թվանշանը «Բ» (=2) է: Ցուցակում առկա մյուս վրիպակներից է հետևյալը (էջ 179). «ԺԲ (=12) գիրք այլ պատմագիրք...»: «ԺԲ» (=12) թվանշանը չի համապատասխանում իրականությանը:

Փոխանակ ցուցակն իր ամբողջություն մեջ ուսումնասիրելու՝ Թորոսյանը կարողացել է միայն վրիպակը պարունակող տողերը և կարծել է, թե «Բաղիշեցին գրում է, որ № 2639 ձեռագրում կա 7 գործ, բայց թվարկում է այդ գործերից միայն 6-ի հեղինակին: Դրանով Բաղիշեցին շատ պարզ ասում է, որ շղիտի 7-րդ գործի հեղինակին» (74): Այս կապակցությամբ ավելորդ չէր լինի վերհիշել էջմիածնի մատենադարանի անդրանիկ ձեռագրացուցակը, որը կազմել է Մանվել Գյումուշխանեցին (1828 թ.): Ինչպես տեսանք, ներկա «Սերեոսն» այդ ցուցակում գրանցված է այսպես՝ «Պատմութիւն մի անհեղինակ»<sup>81</sup>: Ուրեմն, Բաղիշեցին, եթե նույնիսկ չգտներ այս երկը գրանցելու որևէ այլ եղանակ, իր տրամադրության տակ ուներ հենց «անհեղինակ» բառը, որով նա կկարողանար նշել այդ երկը: Բաղիշեցուն ծանոթ են եղել անհեղինակ երկերը գրանցելու նաև դանանան այլ միջոցներ. այսպես, օրինակ՝ «մեկնութիւնք անծանօրք», «քահանայի ումեմն աշխատեալ», «այլ բան»<sup>82</sup> և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, Բաղիշեցին ամենատարբեր ձևերով կարող էր իր ցուցակում գրանցել ներկա «Սերեոսը», բայց նա այս երկը գրանցելու համար եղանակներ որոնելու կարիք չի ունեցել, որովհետև զա նրան հայտնի է եղել որպես «Խոսրովու պատմութիւն» և նա հենց այդպես էլ գրանցել է իր ցուցակում:

Ընթերցողն սկզբում չի կռահում, թե հողվածագիրն ինչու է այդպես հետևողականորեն պնդում, թե Բաղիշեցին չի իմացել ներկա «Սերեոսը» նշելու որևէ եղանակ: Բայց երբ հետազայում պարզվում է, որ միևնույն հողվածագիրը չհրմորեն քարոզում է, որ Բաղիշեցին շատ լավ կարողացել է իր ցուցակում գրանցել մեկ ուրիշ «անհեղինակ երկ»՝ այս անգամ արդեն հասկանալի է դառնում, որ «երկու անհեղինակ գործերից» մեկի գրանցման փաստը գրախոսո-

81 Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 3801, էջ 209ր:

82 Հմմտ. «Արարատ», 1903, էջ 186, 188:

դին ձեռնատու շի եղել: Գրա համար էլ նա «հերքել է» մեկի գրանցման փաստը, որպեսզի «ասպացուցի», որ ցուցակում գրանցված է «մյուս անհեղինակ գործը»:

«Մյուս անհեղինակ գործ» արտահայտությունը վերցնում ենք շակերտների մեջ, որովհետև իրականում այդ գործը («Սահակի տեսիլը») ունի իր շատ հայտնի հեղինակը, որը նշված է հենց № 2639 ձեռագրում: Թորոսյանը դա ընկալել է որպես «անհեղինակ գործ»...

Այս փաստին ավելի հանգամանորեն կանդրադառնանք ստորև: Իսկ այժմ տեսնենք, թե ինչպե՞ս է պատահել, որ Թորոսյանը վեճ է սկսել մի պատմագրի՝ «Խոսրովի Սահակի պատմություն» շուրջ, որը ձեռագրում գոյություն չունի: Հարցին պատասխանելու հնարավորությունը տանք իրեն՝ հոգվածագրին: «Այս հարցին («Թե Բաղիշեցին ինչո՞ւ է հիշել Խոսրովի անունը և ձեռագրում եղած ո՞ր գործի հեղինակ է համարել նրան»—Գ. Ա.) թեև հարցականով, պատասխանել է արդեն Ս. Տեր-Հակոբյանը՝ Բաղիշեցու ցուցակի հրատարակիչը: Ցուցակի Խոսրով անվան վրա նա նշան է դրել և ծանոթագրել. Խոսրովայ բարգմանչի Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ՝: Բաղիշեցու ցուցակից անկախ նույն կարծիքն է հայտնում նաև Ղ. Ալիշանը, բայց առանց հարցական նշանի, հաստատապես» (71):

Ահա այստեղ է թաքնված գաղտնիքը:

Ցուցակի հրատարակիչը շիմանալով իր հրատարակած ցուցակում գրանցված ձեռագրի և № 2639 ձեռագրի նույնությունն մասին (այս փաստը հայտնաբերվեց տասնյակ տարիներ հետո՝ Ն. Ակինյանի կողմից) կարծել է, թե Բաղիշեցին իր ձեռքին ունեցել և ցուցակում նշել է «Խոսրովայ Թարգմանչի Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ»: Թորոսյանն էլ իր հերթին կարծելով, թե ցուցակի հրատարակիչը «Խոսրովի Սահակի պատմությունը» հիշատակելով նկատի է ունեցել № 2639 ձեռագիրը՝ շրջանառության մեջ է դրել մի պատմագիրք, որն իրականում գոյություն չունի ոչ միայն № 2639 ձեռագրում, այլև՝ առհասարակ...

Թյուրիմացությունից տուժել է նաև Հ. Ղ. Ալիշանը, որը ոչ թե «առանց հարցական նշանի, հաստատապես» հայտնել է ցուցակի հրատարակչի կարծիքը, այլ առհասարակ ոչ մի խոսք չի ասել ո՛չ ցուցակի հրատարակչի, ո՛չ էլ № 2639 ձեռագրի մասին...

Բայց մենք շարունակենք: «Եվ իրոք,—գրում է գրախոսողը,—եթե ձեռագրից հանենք վարքը՝ կմնա ուղիղ 7 գործ՝ Ազաթանգեղոս (Դաշանց թղթով), Խորենացի, Մեսրոպ Վաչոցձորեցի, «Սահակի պատմությունը», Եղիշե, Փարպեցի (թղթով) և Սերեոս... ինչպես տեսնում է ընթերցողը՝ ասպացուցվեց հենց այն, ինչ շատ էր կամեցել, բայց չէր կարողացել անել Գ. Արզարյանը» (66):

Արզարյանի «չկարողացածը» ասպացուցելիս «ասպացուցողը» դիմել է մի գործողության, որը իսկապես Արզարյանի ուժերից վեր է: Նյութերի քանակը մեկ միավորով պակասեցնելու և վրիպակային «7» թվանշանին հարմարեցնելու դիտավորությամբ՝ նա «Դաշանց թուղթը» միացրել է Ազաթանգեղոսի անվանը, այն դեպքում, երբ նույնիսկ ձեռագիրն ընդօրինակող շարքային գրիչը իմացել է, որ դա առանձին մատենագրական միավոր է և ընդօրինակել է Ազաթանգեղոսից անջատ...

Այնուհետև՝ գրախոսողը հայտարարում է «№ 2639 ձեռագրում կա մի գործ, որը Բաղիշեցին և նրա աշակերտները համարում են «Սահակի Պատմություն»

(75): Որպես ապացույց՝ նա մատնանշում է այն փաստը, որ «ձեռագրում այս գործը զբաղեցնող թերթերի ստորին լուսանցքներում երեք անգամ... նույն գրչի ձեռքով գրված է՝ Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ»: Այստեղ թորոսյանը Բաղիշեցուն և իր աշակերտներին վերագրել է բաներ, որոնց մասին նրանք գաղափար չեն ունեցել: «Բաղիշեցու աշակերտները» ասելով՝ նա նկատի ունի ձեռագիրն ընդօրինակող գրիչներին: Ուրեմն՝ բաց անենք № 2639 ձեռագիրը և տեսնենք, թե նրանք ինչ վերնագիր են գրել Սահակի տեսիլին: «Յառաջարան տեսլեան սրբոյն Սահակայ Պարթևի Հայոց կաթողիկոսի»: Ինչպես տեսնում ենք, Բաղիշեցին ու իր աշակերտները տեսիլը գիտել են ոչ թե որպես պատմագիրք, այլ՝ որպես տեսիլ: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Իսկ թորոսյանը փոխանակ ցուցադրելու աշակերտների գրած այս վերնագիրը, ընթերցողին մատուցել է ձեռագրի ստորին լուսանցքներում գրված մի լուսանցագրութուն, որը վերաբերում է տեսիլի ընդամենը 4 քերթի բովանդակությանը և այն էլ այն 4 թերթերի, որոնք Բաղիշեցու աշակերտները վերնագրել են «Յառաջարան տեսլեան» (և ոչ՝ «Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ»): Կարճ ասած՝ նա քաֆցեղ է տեսիլի մյուս էջերին վերաբերող այն լուսանցագրութունները, որոնք բնութագրում են ամբողջ տեսիլը և իրենց մեջ պարունակելով հենց «տեսիլ» բառը՝ ցույց են տալիս, որ Բաղիշեցին ու իր աշակերտները Սահակի տեսիլը գիտել են որպես հենց տեսիլ և ոչ՝ պատմագիրք...

Չեղյալ պատմագիրքը որպես իրականութուն ներկայացնելիս՝ ընթերցողին մատուցվել է նաև այն լուրը, թե Բաղիշեցու օրոք իբր գոյություն են ունեցել այդ «պատմագրքի» մասին վկայող մատենագիտական ցանկեր: «Մատենագիտական այս ցանկերը, որոնցում խոսքով թարգմանիչը նշվում է որպես Պատմութիւն Սահակայ գործի հեղինակ, կազմվել են կամ ընդօրինակվել Վարդան Բաղիշեցու ժամանակաշրջանում, այլ կերպ՝ Բաղիշեցու ժամանակ էլ շատ լավ հայտնի էր, որ մենք ունեցել ենք... Պատմութիւն Սահակայ և գրահեղինակը խոսքով թարգմանիչն է» (74): Գրախոսողն այս անգամ էլ ընթերցողին չի հայտնել այն մասին, որ «խոսքովի Սահակի պատմության» առաջին տեղեկությունը պատկանում է Բաղիշեցու մահից հետո՝ 1724 թ. կազմված մի մատենագիտական ցանկի հեղինակի: Վերջինս, ինչպես երևում է, ձեռագրերից մեկում տեսել է Սահակին վերաբերող մի անհեղինակ բնագիր (իսկ այդպիսիները ձեռագրերում կան), որն ընդօրինակված է եղել 7—8-րդ դդ. մատենագիր խոսքով թարգմանիչ երկերի կողքին, և տպավորություն է ստացել, թե գրահեղինակն էլ է խոսքովը: Սրա հիման վրա կամ մեզ անհայտ մեկ այլ պատճառով, առաջին անգամ 18-րդ դարում, այն էլ, կրկնում ենք, միայն Բաղիշեցու մահից հետո կազմված մի ցուցակում, գրանցվել է խոսքովի անունը որպես «Սահակի պատմության» հեղինակի: Այսպիսով՝ Բաղիշեցու օրոք գոյություն չի ունեցել ոչ մի մատենագիտական ցանկ կարծեցյալ «Սահակի պատմության» հեղինակի մասին, և Բաղիշեցին այդ հեղինակի անունը չի հիմնել: Եվ առհասարակ բովանդակ հայ մատենագրության մեջ, բացի 1724 թ. ցանկից, ուրիշ ոչ մի տեղ բացառապես ոչ մի հիշատակություն չկա «խոսքովի գրած Սահակի պատմության» մասին:

Չողվածի 67-րդ էջում հոգվածագիրը կազմել է մի աղյուսակ, որի նպատակն է՝ տպավորություն ստեղծել, թե իբր երկու հայ գիտնականներ՝ Բաղիշի դպրոցի ամենանշանավոր ուսուցիչներից մեկը՝ Վարդան Բաղիշեցին և դասական հայագիտության այնպիսի մի հմուտ ներկայացուցիչ, ինչպիսին է Գա-

լուստ Տեր-Մկրտչյանը, շին իմացել, որ ձեռագրերը նկարագրելիս պետք է նյութերը թվարկել հերթականությամբ և ոչ թե խառնել իրար և ստեղծել այն «պատահական հերթականությունը», որի մասին հոգվածագիրը գրում է. «Վարդան Բաղիշեցու ցուցակում ևս, որը ոչ թե ձեռագրացուցակ է այսօրվա իմաստով, այլ սովորական մի գույքամատյան (ցուցակն այս անգամ «գույքամատյան» կոչողը մոռացել է, որ գույքամատյանում նույնպես ձեռագրագեաներն իրենց ունեցվածքը շին նշում «պատահական հերթականությամբ» — Գ. Ա.)... գործերը թվարկված են պատահական հերթականությամբ: Ուստի շէր կարելի պատահական հանգամանքը հիմք դարձնել լուրջ եզրակացությունների» (68):

«Պատահական հերթականության տեսությունը» հոգվածագիրը կառուցել է երկու հենակների վրա, որոնցից մեկը Բաղիշեցու ցուցակում գտնվող մի վրիպակ է, իսկ մյուսը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի ցուցակում պատահաբար հայտնված մեկ ուրիշ վրիպակ: Վրիպակներից առաջինն այն է, որ Վարդան Բաղիշեցին № 2639 ձեռագրի նյութերը նկարագրելիս վրիպակաբար ետևառաջ է նշել ձեռագրում կողք-կողքի գտնվող Եղիշեի գործը և «Ներսեսի պատմությունը»: Բայց մյուս բոլոր նյութերը ևս նշել է խիստ հերթականությամբ: Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը նույնպես վրիպակաբար ետևառաջ է նշել կողք-կողքի գտնվող Խորենացու գործը և «Ներսեսի պատմությունը»: Բայց մյուս բոլոր նյութերը ևս նույնպես նշել է խիստ հերթականությամբ: Այսպիսով՝ և՛ Բաղիշեցու, և՛ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի սկզբունքը եղել է նյութերի խիստ հերթականությունը: Իսկ Թորոսյանը երկու գիտնականների գործերում ջոկել է միայն հիշյալ մեկական վրիպակները և նրանց հիման վրա գրել. «Ինչպես տեսնում ենք, ինչքան նկարագրություն, այնքան տարբերություն գործերի հերթականության մեջ» (67):

Եթե հոգվածագիրը ծանոթ լիներ և ուշադրություն դարձներ № 2639 ձեռագրից բացի նաև Բաղիշեցու ցուցակում ներկայացված շուրջ 200 այլ նյութերի նկարագրությանը՝ կտեսներ, որ Բաղիշեցին թերթել է Բաղեշի հարուստ մատենադարանում պահված բոլոր վարդապետական գրքերը (նրանցից մի քանիսը տպագիր են) և թերթ առ թերթ զննելով՝ խստագույն հերթականությամբ պրանցել է իր ձեռագրական հարստությունները<sup>83</sup>: Եվ տարօրինակ էլ կլիներ կարծել, թե նա հարյուրավոր նյութերի ցանկը կազմել է սոսկ հիշողությամբ...

Հիշողության վրա, պատահական հերթականությամբ կազմված «գույքամատյանը» հոգվածագրին պետք է եղել, որպեսզի դրանով նա հնարավորություն ստանա ցուցակում հերթականությամբ նշված Խոսրովին անջատելու «Սերենոսի Պատմությունից» և հանձնելու «Սահակի տեսիլին»: Այժմ դա հնարավոր չէ, որովհետև Խոսրովն ու «Սերենոսի Պատմությունը» անբաժանելիորեն կապված են միմյանց հետ՝ նրանով, որ Խոսրովը, ցուցակում նշված 6-րդ

<sup>83</sup> Բաղեշի մատենադարանում գտնված և այժմ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող բոլոր ձեռագրերը Բաղիշեցու ցուցակում նշված են խիստ հերթականությամբ: Վկայակոչենք մեզ արդեն ծանոթ № 3070 ձեռագրերը: Ինչպես այս ձեռագրում, այնպես էլ Բաղիշեցու ձեռագրացուցակում նյութերի հերթականությունը հետևյալն է. «Ձենոբ պատմագիրը և ի հետն Ստեփանոս Տարօնացույ, որ է Ասողիկն և Արիստակեսի Լաստիվերցոյն և միւս Ղեւոնդ պատմագիրը և միւս Վրաց պատմութիւն և միւս այլ Մխիթարայ Այրիվանեցույ պատմագիրը և միւս այլ Օրբելիանց պատմութիւն»: (Լաստիվերցու անունը տպագիր ցուցակում բաց է թողնված, մենք քաղել ենք № 737 ձեռագրի 224-րդ էջից):

անունն է, և «Սերեոսի Պատմությունը» նույնպես ձեռագրում գտնվող 6-րդ պատմագիրքն է: Ուրեմն պետք էր ստեղծել «պատահական հերթականության տեսությունը», որպեսզի կարելի լիներ խոսքովին միացնել կամեցած պատահական բնագրին և գրանով «վերացնել» Արգարյանի հայտնաբերած փաստը...

Գրախոսության հաջորդ՝ 69—75-րդ էջերն սկսվում են հետևյալ հայտարարությամբ. «Խոսքովին հայտնի Պատմության հետ կապելու համար պետք էին, ուրեմն, գիտական-բանասիրական լուրջ ու ծանրակշիռ փաստեր: Բայց Գ. Արգարյանը նման ոչ մի փաստ, բացարձակապես ոչ մի փաստ չի բերել» (69): Բացատրենք նաև այս հայտարարության հիմքում ընկած անտեղյակությունը:

Ինչպես տեսանք, № 2639 ձեռագրում Բաղիշեցու օրոք եղել են վեց պատմագիրք և վեցն էլ անվանապես նշված են ցուցակում՝ Ազաթանգեղոս, Խորենացի, Եղիշե, Ներսեսի պատմություն, Փարպեցի, Խոսքով: Ուրեմն՝ ամեն որ կհասկանա, որ ցուցակում նշված վեցերորդ անունը՝ Խոսքովը, վերաբերում է Սերեոսին վերագրվող երկին, որովհետև ձեռագրում գտնվող՝ մնացած հինգ պատմագրերը ցուցակում իրենց անուններն ունեն:

Այս տարրական գիտելիքը, սակայն, կպահանջեր «գիտական-բանասիրական ծանրակշիռ փաստերի» վկայակոչություն, եթե շիմանայինք, թե № 2639 ձեռագրում քանի՞ պատմագիրք կա, և՛ գրախոսողի նման՝ «Սահակի տեսիլը» նույնպես պատմագիրք համարելի՞նք<sup>84</sup>: Այս դեպքում մեկ «անհայտ պատմագիրքը» կդառնար երկու և այսպիսով կսկսվեր գրախոսողի այն բանավեճը, թե Խոսքովը «երկու անհեղինակ գործերից» որի՞ հեղինակն է:

Բանավեճը, սակայն մեկընդմիջտ կկանխվեր, եթե գրախոսողը միաժամանակ, իմանար, որ Բաղիշեցին չէր կարող «Սերեոսի պատմության» նման մի կարևոր սկզբնաղբյուր իր ցուցակում չնշել այն պատճառով, որ նա իրր «շատ պարզ ասում է, որ չգիտի 7-րդ գործի հեղինակին, իսկ 7-րդ գործը Սերեոսի Պատմությունն է» (68): Սույն «պատճառաբանությունը» մասնագետներին ներկայանում է որպես անհարմար զրույց, որովհետև գիտական հոգվածում չէր կարելի խոսք բանալ այն մասին, թե ձեռագրացուցակներում գրանցվում են միայն հայտնի հեղինակների երկերը... Պետք էր իմանալ, որ № 2639 ձեռագրում «Սերեոսի Պատմության» հետ միասին ընդօրինակված է նաև մեկ ուրիշ երկ (Մեսրոպ Վայոցձորեցու երկը), որի հեղինակին նույնպես Բաղիշեցին «շատ պարզ ասում է, որ չգիտի», բայց սա չի խանգարել, որ նա այդ երկը ցուցակում նշի երկի գլխավոր գերակատարի՝ Ներսես Պարթևի անվամբ («Ներսես Պատմություն»): Ահա, այսպես էլ՝ նա Խոսքովի անվամբ նշել է Խոսքով Ապրվեզի պատմությունը:

Մինչև այժմ մենք զիտմամբ շեղվեցինք հիշատակում «Սահակի տեսիլի» հանրահայտ հեղինակի անունը, որպեսզի ցույց տայինք, որ Խոսքովի կապակցությամբ հոգվածագրի սկսած վեճն ավելորդ էր նույնիսկ այն դեպքում, եթե Տեսիլի հեղինակը իսկապես հայտնի չլիներ: Թորոսյանը Տեսիլի շուրջ վեճ սկսե-

<sup>84</sup> Ինչպես տեսանք, Տեսիլը պատմագիրք դարձնելու միտումով՝ Թորոսյանը ցուցադրել է տեսիլի միայն 4 թերթին վերաբերող «Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ» լուսանցարությունը: Սակայն պետք էր իմանալ, որ՝ եթե նույնիսկ, «Պատմութիւն» բառը գործածված լինեւ ոչ թե լուսանցում, այլ՝ նենց տեսիլի վերնագրի մեջ՝ դարձյալ տեսիլը դրանով պատմագիրք չէր դառնա, քանի որ Բաղիշեցին պատմագիրք ասելով իր ցուցակում ամենուրեք նկատի է ունեցել միայն պատմագրերը:

լով՝ տպավորություն է ստեղծել, թե դա վիճելի հարց է, և թե բանասերների հաշակից է կախված լուծումն այն խնդրի, թե Բաղիշեցին Խոսրովի անվամբ նշել է արդյոք տեսիլը, թե՞ «Սերևոսի Պատմությունը»...

Ընթերցողը նույնիսկ երևակայել չի կարող, որ Թորոսյանի կողմից «անհեղինակ գործ» հայտարարված և Բաղիշեցու միջոցով ամենուրեք որպես Խոսրովի գործ ներկայացված «Սահակի պատմությունը» այլ բան չէ, բան հայ դասական մատենագրության ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմությունից» քաղված՝ 11 թերթանոց մի փոքրիկ հատված...

№ 2639 ձեռագրում, Սահակի տեսիլից բնդամենը մեկ պատմադիրք (Եղիշե) հետո, ընդօրինակված է Փարպեցու «Հայոց պատմությունը», որի կազմում կա նաև՝ Սահակի տեսիլը: Այսպիսով՝ միևնույն ձեռագրում երկու անգամ ընդօրինակված է միևնույն տեսիլը, որոնցից մեկը պարունակող Պատմության վրա խոշոր տառերով գրված է Փարպեցու անունը<sup>85</sup>: № 2639 ձեռագիրն սկզբում ընդօրինակել է Պողոս Գավրուցին, որի օգտագործած գաղափար օրինակում գտնվել է «Սահակի տեսիլը»: Այնուհետև ձեռք է բերվել Փարպեցու ամբողջական Պատմությունը և Գրիգոր Երեցի ձեռքով ընդօրինակվել է ձեռագրի երկրորդ մասում: Ուրեմն՝ Թորոսյանը շատ ու շատ խորհրդավոր մի քայլի է դիմել, երբ Փարպեցու անունը կրող տեսիլը ընթերցողին ներկայացրել է որպես «անհեղինակ գործ» և սկսել է վիճել այն մասին, թե Բաղիշեցին դա համարել է Փարպեցու, թե՞ Խոսրովի գործը:

Գրախոսողն ընթերցողին մատուցել է նաև այսպիսի մի նորություն: «Հնարավոր է, որ բաղմաթիվ ձեռագրերում և Փարպեցու Պատմությունից առանձին հանդիպող այս գործը մասն է (կամ համառոտությունը) հինգերորդ դարում գրված այն «Սահակի պատմության», որից բառ առ բառ քաղել է Փարպեցին... ն. Ակինյանը նույնիսկ համոզված է, որ Պատմության Ա. գրվազը Փարպեցու գրչին չի պատկանում» (74—75): Բայց միթե՞ Ակինյանին այսպես պետք էր հասկանալ<sup>86</sup>: Եվ միթե՞ տարօրինակ չէր լինի՝ կարծել, թե Փարպեցին կարող էր «բառ առ բառ քաղել» և իր գրքի մեջ՝ որպես սեփական աշխատություն

<sup>85</sup> № 2639 ձեռագրում առանց հեղինակի անվան ընդօրինակված Սահակի տեսիլը և Փարպեցու Պատմության կազմում գտնվող իր կրկնակն ունեն այնպիսի ընդհանրություններ, որ մասնագետ ձեռագրագետը ուշադիր ուսումնասիրելիս՝ նրանց նույնությունը կնկատի նույնիսկ առանց կարդալու. միայն արտաքին գրչական տեսքից կուհանելով: Ուրեմն ավելորդ է սսել, որ Թորոսյանն ավելի բան վատ է վարվել, երբ անգրագետի դերում է ներկայացրել Բաղիշեցու նման մի հմուտ մատենագետի, այն էլ՝ այն դեպքում, երբ հենց Բաղիշեցին ինքն է իր ձեռքով երկու տեսիլն էլ հայթայթել և ընդօրինակել ավելի № 2639 ձեռագրի կազմում: Ասենք նաև, որ № 2639 ձեռագիրը ավելի բան 30 տարի (1672—1704) գտնվել է Բաղիշեցու ձեռքին և ծառայել է որպես դասագիրք: Ուստի՝ ոչ միայն Բաղիշեցին, այլև նրա աշակերտները 30 տարվա ընթացքում ամեն անգամ Սահակի տեսիլը կարդալիս կարգացել են նաև Փարպեցու անունը:

<sup>86</sup> Փարպեցուց քաղված տեսիլը մեծ մասամբ ընդօրինակված է լինում առանց հեղինակի անվան, իսկ այն դեպքերում, երբ հեղինակի անունը կա՝ դա լինում է բնականաբար միայն Փարպեցու անունը: Հմմտ. Մաշտոցի Մատենագարան, ձեռ. №№ 4803, 8917, նոր Զուղայի ձեռ. № 24 (ընդօրինակված է հենց Բաղիշեցու ժամանակ՝ 1652 թ., էջ 32—38) և այլն: Հայտնի չէ որևէ ձեռագիր, որի մեջ Սահակի տեսիլը, թեկուզև սխալմամբ, ընդօրինակված լիներ Փարպեցու անունից բացի մեկ այլ անվամբ: Ինչ վերաբերում է Ակինյանին՝ նա հնարավոր չի համարել, որ Ա. գրվազը գրված լինի հինգերորդ դարում: Հետևաբար՝ նրա իսկ ենթադրությամբ հերքվում է կապը գրվազի և Խոսրովի թարգմանչի ապրած ժամանակի միջև:

ներկայացնել հենց միևնույն օրերին ապրած մեկ ուրիշ մատենագրի գրած մի ամբողջ գրվագ...<sup>87</sup>։

Տեսնելով, որ հայտարարությունների միջոցով անհնարին է ստեղծել ոչ մի տեղ գոյություն չունեցող «Խոսքովի Սահակի պատմությունը»՝ Քորոսյանը «գրախոսականի» 71—72 էջերում Ալիշանից քաղել է զանազան տեղեկություններ և հայտարարել. «Ինչպես տեսնում ենք, մեծ հայագետը, հիմնավորապես փաստարկել է այն իրողությունը, որ Խոսքովը Պատմութիւն Սահակայ գործի հեղինակն է» (72)։ Սա վերացական հայտարարություն է։ Իրականում մեծ հայագետը ոչ միայն «հիմնավորապես» չի փաստարկել, այլև չի բերել Խոսքովի անունը կարծեցյալ «Սահակի պատմության» վրա հաստատող բացառապես ոչ մի վկայություն մեր հին, դասական մատենագիրներից։

Մենք հենց այժմ մեկ առ մեկ կանգրադառնանք Ղ. Ալիշանի փաստարկներին, իսկ մինչև այդ հայտնենք, որ փաստարկներից ամենածանրակշիռը մեզ թվացել է Մխիթար Այրիվանեցու վկայությունը, ուստի մենք մեր ուսումնասիրության մեջ անգրադարձել ենք միայն նրան։ Բայց, տեսեք, թե ինչ գիտավորություն է «տեսել» գրախոսողը՝ մյուս հինգ փաստարկներին շանդրադառնալու մեր որոշման մեջ։ «Հայապատում մեծարժեք աշխատության մեջ, — գրում է նա, — Ղ. Ալիշանը խոսում է Խոսքովի մասին երկու անգամ՝ էջ 50—51 և 64... Գ. Արզարյանը կառչում է Ղ. Ալիշանի այս երկրորդ խոսքից... Գ. Արզարյանը պետք է անպայման հերքեր Ղ. Ալիշանի բերած փաստերը։ Բայց որովհետև Գ. Արզարյանը չի կարողացել, ասենք նաև, որ չէր էլ կարող անել այդ՝ նա անտեսել է այդ փաստերը» (71—72)։

Արդ՝ տեսնենք, որոնք են այդ հինգ փաստերը։

Առաջին. «Յայտմաւորք... բնդ գլխաւոր և երևելի թարգմանիչս յիշեն գեոսքով»։ Այստեղ «Սահակի պատմության» վերաբերյալ ոչինչ չկա։ Ուրեմն առաջին փաստարկն ինքնըստինքյան հերքվում է։

Երկրորդ. «Ի շարս պատմչաց յիշեն (գեոսքով—Գ. Ա.) Կիրակոս և Մխիթար Այրիվանեցի»։ Բայց ո՛չ Կիրակոսը, ո՛չ էլ Այրիվանեցին ոչ մի բառ չունեն ո՛չ «Սահակի պատմության», ո՛չ էլ նրա հեղինակի մասին։ Այսպիսով հերքվում է նաև երկրորդ փաստարկը։

Յրրորդ. «Հայրն Ահարոն յԹ դարու յիշէ զայդ»։ Հայր Ահարոնը նույնպես բացառապես ոչինչ չի ասել Խոսքովի մասին։ Նա հիշատակում է շորս աղբյուր. «յԱգաթանգեղ պատմագրէ և ի վկայութենէն Շուշանկանն, ի վարուց սրբոյն Սահակայ և ի ճգնաւորէն Անդրէասայ» (73)։ Խոսքով թարգմանիչի անվան բացակայությունը պարզ ցույց է տալիս, որ Գ-րդ դարում որևէ Խոսքով պատմիչի գոյության մասին Հայր Ահարոնը չի իմացել։ Հետևաբար՝ հերքվում է նաև երրորդ փաստարկը։

Չորրորդ. «նաև յետին դարուց նոր Զուղայի ձեռագրաց ցանկի մի մէջ յայնաապէս գրուած է «Խոսքովայ թարգմանի Պատմութիւն Սրբոյն Սահակայ»։ Սա 1724 թ. կազմված ցանկն է, որի տեղեկությունը դժվար է հավատալ,

87 Մասնագետներին քաջ հայտնի է, որ հենց Փարսեցու առաջին գրվագում է գտնվում այդ հեղինակին պատկանող այն նշանավոր արտահայտությունը («ըստ գրելոցն ի Պատմութեան երկրորդումն, ի ճատին հնգնասաներորդի»), որի հիման վրա բանասերները բաղմիցս ըննել են Փավստոս Բուզանդի դպրությունների հարցը։ Եթե Քորոսյանն այս փաստին ծանոթ լիներ, Փարսեցու գրածը չէր հանձնի Խոսքովին։

որովհետև՝ այդ տեղեկության և խոսքով թարգմանչի միջև ընկած է շուրջ 1200 տարի ընդգրկող մի այնպիսի ժամանակամիջոց, որի ընթացքում ոչ ոք բացառապես ոչ մի խոսք չի ասել խոսքովի գրած առհասարակ որևէ գրքի մասին: Անհնարին է, որ երբեք գոյություն ունենար Սահակ Պարբևի նման մի նշանավոր կարողիկոսի պատմությունը և նրա հեղինակի անունը չիմանար ու չնշեր ոչ մի հայ պատմիչ, սկսած 5-րդ դարից մինչև 1724 թվականը:

Հինգերորդ: «Եւ Յակոբ Այուբեանց այսպես կը գրէ. «Խոսքով թարգմանիչ. որ է Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ Հայրապետին»: Սա նույնպես 1724 թվականի ցանկն է, որի մասին արդեն խոսվեց...

Ընթերցողի համակրանքը շահելու նպատակով Թորոսյանը մեծանուն Ալիշանին հայտարարում է Գ. Արզարյանի կողմից «քննադատվող գիտնական»։ Նա գրում է «Գ. Արզարյանը ձգտում է, ինչ գնով էլ լինի, ցույց տալ, որ խոսքովը կապ չունի Սահակի պատմության հետ, որպեսզի նրան կարողանա կապել Սերեոսի Պատմությանը, անտեսելով այն փաստերը, որ բերում է իր կողմից քննադատվող գիտնականը» (72): Ընդամենը մեկ նախադասության մեջ նա կարողացել է զետեղել երեք աններելի սխալներ: Առաջին. «Գ. Արզարյանը ձգտում է, ինչ գնով էլ լինի, ցույց տալ, որ խոսքովը կապ չունի Սահակի պատմության հետ, որպեսզի նրան կարողանա կապել Սերեոսի պատմությանը»: Սա սխալ է, որովհետև ոչ թե Արզարյանի ձգտումով, այլ՝ բովանդակ հայագիտության և 1500-ամյա հայ մատենագրության գոյությունը հաստատված է, որ «խոսքովը կապ չունի Սահակի պատմության հետ»: Ինչպես ասվեց, № 2639 ձեռագրում գտնվող շակերտավոր «Սահակի պատմությունը» ոչ թե խոսքովին է, այլ՝ Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմության» մի հատվածը:

Երկրորդ սխալն այն է, թե մենք գիտավորյալ կերպով անտեսել ենք մեր կողմից «քննադատվող գիտնականի» հիշյալ հինգ փաստերը: Տեսանք, որ դրանք անտեսելու համար մենք որևէ պատճառ չենք ունեցել:

Երրորդ սխալն էլ հենց այն է, թե մենք իբր քննադատել ենք այնպիսի մի մեծություն, որի անունն ամեն անգամ ինքներս հիշում ենք սրբազան երկյուղածություններ: Եթե Ալիշանի որևէ փաստարկ մեզ չի համոզել՝ դա դեռ չի նշանակում, թե մենք քննադատել ենք հայ բանասիրության մշտնջենական նահապետներից մեկին...

Թորոսյանի հոդվածի 70-րդ էջում զետեղված է մի երկրորդ աղյուսակ, որի նպատակն է «հերքել» մեզ և ցույց տալ, որ տարբեր մատենագիտական ցանկերում հայ պատմիչների անունները նշված են լինում տարբեր հերթականություններով: Սույն աղյուսակը կազմված է կարծես թե հենց մեր պատվերով, ապացուցելու համար, որ նույնիսկ տարբեր հերթականության դեպքում՝ աղյուսակում ներկայացված բոլոր աղբյուրների հեղինակները խոսքովին նշել են անմիջապես Ղևոնդից առաջ՝ («խոսքով, Ղևոնդ»)՝<sup>88</sup>: Սա մեր տեսակետը հաստատող լավագույն ապացույց է, և մեզ մնում է շնորհակալություն հայտնել հոդվածագրին՝ աղյուսակը կազմելու համար...

Բայց շնորհակալության զգացումը մեզ երկար չի ուղեկցում, որովհետև

<sup>88</sup> Բացառում ենք Մխ. Այրիվանեցու ցանկը, որը գիտական բնության նյութ չի կարող հանդիսանալ և աղյուսակում չպետք է բերվեր, որովհետև խանդարված է (Փարպեցին մինևույն ցանկում նշված է երկու անգամ, 10-րդ դարի պատմիչ Արծրունին նշված է 5-րդ դարի պատմիչ Խորենացուց առաջ և այլն):

հողվածագիրը գարձյալ իր հին սովորությունը մտաբերելով՝ գրում է. «Գ. Արգարյանը Բաղիշեցու ցուցակի մեզ հետաքրքրող մասը հայտարարում է նորահայտ տեղեկություն, այսինքն՝ նոր միայն իր կողմից հայտնաբերված տեղեկություն, այնինչ՝ այս նորահայտ տեղեկությունը ավելի քան 60 տարվա հնություն ունի: Ցուցակի հրատարակիչն արդեն հատուկ ուշադրություն է դարձրել քննվող տեղեկության վրա» (71):

«Գրախոսողը» պարզապես չի հասկացել ցուցակի հրատարակչին: Վերջինս 1903 թ. «հատուկ ուշադրություն է դարձրել քննվող տեղեկության վրա» նրանով, որ կարծել է, թե Բաղիշեցու ցուցակի խոսքովը՝ 1724 թ. կազմված «Պատմագիրը հայոցում» նշված խոսքովն է: Բայց մենք մեր գրքում հենց այն ենք արել, որ ցույց ենք տվել, որ № 2639 ձեռագրում չկա ոչ մի խոսքովի «Սահակի պատմություն»: Այլ կերպ՝ ցուցակի հրատարակիչը № 2639 ձեռագիրը տեսած շիճեղով՝ թյուրիմացության մեջ է ընկել, իսկ մենք այդ ձեռագրի հիման վրա վերացրել ենք թյուրիմացությունը: Երկու հակառակ բեռներում գտնվող այս գործողությունները շտաբերելը տարօրինակ է մանավանդ այն պատճառով, որ մենք մեր գրքի 23—24 էջերում շատ հասկանալի բառերով բացատրել ենք ցուցակի հրատարակչի սխալը, գրելով՝ «նա (ցուցակի հրատարակիչը) կարծել է, թե... խոսքովի գործը՝ խոսքով թարգմանչի Պատմություն արքայն Սահակայ երկը պետք է լինի»:

72-րդ էջի տողատակային ծանոթագրության մեջ հողվածագիրը հայտնում է, որ ինքը խոսքով թարգմանչի մասին գրել է «մի առանձին ուսումնասիրություն, որը տպագրվել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի № 2-ում»: Սույն «առանձին ուսումնասիրությունը» արդեն իր արժանի պատասխանն ստացել է Մատենադարանի գիտաշխատակից Փ. Անթարյանի հանդամանալի վերլուծության մեջ<sup>89</sup>: Անթարյանը էջ առ էջ քննել է Թորոսյանի «առանձին ուսումնասիրությունը» և ցույց է տվել, թե ինչ միջոցներ է կիրառել նա իր նպատակին հասնելու համար: «Խ. Թորոսյանի հողվածի 8 կետերից բաղկացած եզրակացությունները բելոսն էլ... զուրկ են իրական փաստական հիմքից»<sup>90</sup>: Ուրեմն 8 եզրակացություններից զոնե մեկը փաստական հիմք չունի: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Միայն 18-րդ դարի մատենագիտական մի ցանկում նշված և հայ մատենագրության մեջ ուրիշ ոչ մի տեղ չհիշատակված՝ խոսքովի «Սահակի պատմությունը» իրական գրքի տեղ մատուցելու ջանքերը բնականաբար պետք է զուրկ լինեին իրական փաստական հիմքից:

Անթարյանը Թորոսյանի հողվածը քննելիս միաժամանակ նկատել է, որ «հողվածագիրն իր եզրակացությունները հիմնում է բացառապես տարբեր բանասերների վաղուց արդեն հայտնի դանազան ենթադրությունների ու տպագիր աղբյուրների վրա, չի նշում ոչ մի ձեռագրական կամ բնագրական տվյալ, որը նոր լիներ և փաստական որևէ կշիռ ներկայացներ այս հարցում»<sup>91</sup>: Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ «Սահակայ վարժի մասին ինչ եղել է բանասիրության մեջ Խ. Թորոսյանի սույն հողվածից առաջ, մնում է անփոփոխ»<sup>92</sup>...

89 Անթարյան Փ. Փ., Սահակ Պարթևի «Վարքի» և նրա հեղինակի մասին. — «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2, էջ 129—146:

90 Նույն տեղում, էջ 143:

91 Նույն տեղում, էջ 130:

92 Նույն տեղում, էջ 146:

Թորոսյանի գրախոսականի հաջորդ՝ 76—87-րդ էջերում «բանավիճված» նյութի վերնագիրն է «Սերեոսի Պատմության վերնագիրը և բովանդակությունը»: Այստեղ դարգացվում է այն ինքնատիպ դրույթը, թե պարտադիր չէ, որ գրքերի վերնագրերը համապատասխանեն նրանց բովանդակությանը: Թորոսյանի կարծիքով՝ գիրքը կարող է ունենալ նաև այնպիսի վերնագիր, որը չհամապատասխանի ամբողջ գրքի նույնիսկ մեկ գլխին:

Այդպիսին է, օրինակ, ըստ Թորոսյանի, Ազաթիասի գրվածքը, որ կոչված է «Պատմություն Հուստինիանոսի»: «Այս գրքում, — գրում է Թորոսյանը, — գոնե մի գլուխ էլ չի նվիրված Հուստինիանոսին... Ազաթիասի Պատմությունը, այսպիսով, շատ ցայտուն օրինակ է՝ գրքի վերնագրի և բովանդակության հակասության» (78): Թորոսյանին պարզապես հայտնի չի եղել, որ մասնագիտությամբ իրավաբան Ազաթիասի գիրքը կիսատ է մնացել, որի հետևանքով՝ ծրագրված խորագիրն այժմ չի համապատասխանում անավարտ գրքի բովանդակությանը:

Հոգվածագիրը «հակասություն» է տեսել նաև Ուխտանեսի գեպրում: Այս անգամ նա կարիք ունի հետևյալ բացատրություն: Ուխտանեսի գրքի առաջին մասը կրկնություն է նախորդների գրածի, վերջին մասը կորել է, մնացել է միջին մասը: Ուստի բնական է, որ գիրքը պետք է բնութագրվեր ըստ միջին մասի բովանդակության: Հետևաբար՝ եթե միջնագրային պատմիչները Ուխտանեսի գիրքը բնութագրել են ըստ այդ մասի բովանդակության («Քաժանումն Վրաց ի Հայոց»), դա չի նշանակում, թե նրանք հակասական տեղեկություն են հայտնել Ուխտանեսի վերաբերյալ:

Կարծելով, թե վերնագրի և բովանդակության անհամապատասխանության փաստը այնքան էլ որոշիչ չէ, Թորոսյանը գրում է. «Շատ շին Գ. Արզարյանի փաստարկները... Գրանցից հիմնական ու ամենապիստավորն այն է, որ Սերեոսի Պատմության վերնագիրը — Պատմություն ի Հերակլն — չի համապատասխանում ներկա Պատմության բովանդակությանը» (70)...

Անշուշտ, մենք չենք կաքծում, թե Հերակլի պատմությունը եղել է մի «թորած» պատմություն՝ դուր Հերակլի մասին: Շատ բնական է, որ Սերեոսի գիրքը պարունակեր բազմաթիվ այլ տեղեկություններ, ինչպես որ «Խոսրովի մատյանը» պարունակում է ամենաբազմազան տեղեկություններ: Բայց կասկածից վեր է, որ Հերակլին նվիրված մի Պատմության գլխավոր դերակատարը պետք է լիներ Հերակլը: Բացի դրանից՝ հեղինակն ինքը պետք է հայտներ, որ գրել է Հերակլի պատմությունը: Այնինչ՝ այժմ Սերեոսին վերագրվող երկի գլխավոր դերակատարը Հերակլը չէ և հեղինակն էլ գրում է, որ ինքն իր գիրքը նվիրել է Խոսրովին:

Հակասությունը «Հերակլի Պատմության» և ներկա «Խոսրովի Պատմության» միջև այնքան ակնհայտ է, որ Ք. Միհրդատյանը, որն առաջին անգամ էր հրատարակում «Սերեոսի Պատմությունը» և դեռ չէր ընտելացել Շահխաթունյանի հիմնադրած ավանդույթին, նույնիսկ կարծել է, թե գիրքը Հերակլի անվամբ է կոչվել, որովհետև Հերակլ կայսրն անձամբ հանդիպել է Սերեոսին և խնդրել է գրել այս գիրքը: «Արզարե մնամք ի տարակոյս. կամ ի Միջագետս հանդիպեալ Հերակլի կայսեր՝ թուի լինել ըստ խնդրանաց նորին գրեալ (ընդգծումները մերն են — Գ. Ա.) զսոյն պատմութիւն և կամ սակս ընդարձակագոյնս գրելոյ զպատմութիւն Հերակլի՝ նորին վասն ընծայէ նմա զանուն Պատ-

մութեանս: Նմին իրի կամ ընկալեալ է յայլոց և կամ ինքն եղեալ է զայս անուն Պատմութեանս»<sup>93</sup>:

Առաջին հրատարակութեան հաջորդ տարին Հ. Գաթրճյանը գրել է. «Որչափ որ ստույգ են նե, այնչափ ալ զարմանալի է, որ Սերեոսյան Պատմութեան անունը միայն Պատմութիւն ի Հերակլ կամ Հերակլ ի Սերեոսէ կազի... Անիկա (Հերակլը—Գ. Ա.) նույն գրքին մինակ մեկ պղտիկ մասը կրճնե»<sup>94</sup>:

Ն. Ակինյանն ասում է. «Պատմութիւն Հերակլի անվանակոչութունը... յուր արգար մեկնութունը շի գտնեք»<sup>95</sup>: Իսկ Ստ. Մալխասյանցը՝ տեսնելով, որ վերնագրի և բովանդակութեան հակասութունը հաշտեցնող բացատրութունները գործնական նշանակութուն չունեն և նրանցից հետո էլ հակասութունը շարունակում է մնալ, «Սերեոսի Պատմութունը» հրատարակել է առանց Հերակլի անվան:

Թորոսյանը, սակայն, գտնում է, որ հակասութունը շատ բնական երևույթ է. ավելին՝ դա «վկայում է հեղինակի ստեղծագործական թռիչքի մասին» (78): «Հեղինակը ծայրահեղ խստութեամբ ինքն իրեն կաշկանդելու» մտադրութուն չի ունեցել և շեղվել է «վերնագրում նշված կետից աչ ու ձախ»: Այս աչ ու ձախ շեղումները եղել են «հենց թեկուզ այն պատճառով, որ նախապատրաստվեր Հերակլի մուտքը Պատմութեան մեջ»: Ստացվում է այնպես, որ հեղինակն իր գրքի մեծ մասը թեքել է աչ ու ձախ և նախապատրաստել է Հերակլի մուտքը, իսկ մուտքի մեջ թողել է Հերակլին վերաբերող «մինակ մեկ պղտիկ մասը»: Եվ սա «վկայում է հեղինակի ստեղծագործական թռիչքի մասին»...

Մրա հետ միասին հողվածագիրը կրկնել է այն միտքը, թե «վերնագիրը գրքին կարող էին տված լինել հետագա մատենագիրները»: Նրա կարծիքով՝ հետագա մատենագիրները պետք է բնորենին գրելն շնամապատասխանող վերնագիր... Դրանում համոզված՝ նա գրում է. «Ուրեմն բավական է թեկուզ այս ենթադրութունը և Գ. Արզարչյանի ամբողջ կառուցքը փլվում է, որովհետև, այդ դեպքում վերանում է վերնագրի և բովանդակութեան կարծեցյալ հակասութունը» (80)...

Տեսնենք, թե Գ. Արզարչյանի ուրիշ էլ ի՞նչ կառուցներ են փլվել Թորոսյանի գրախոսականում: Ինչպես արդեն գիտենք, Պարսից Խոսրով արքայի մուտքը Սերեոսին վերագրված երկում նշանավորված է գրեթե շափածո մի նախերգանքով: Այնինչ՝ Հերակլը երևան է գալիս շատ սովորական մի ձևով: Այս փաստը նույնպես մենք գիտել ենք որպես նշան այն բանի, որ հեղինակն իր գրքի տվյալ մասը նվիրել է ոչ թե Հերակլին, այլ՝ Խոսրովին: Թորոսյանը գտնում է, որ մեր մատնանշած փաստը «շատ մանր ու խախտու հիմք է... որպեսզի հնարավոր լինի կառուցել դրա վրա այնպիսի մի ծանր շենք, ինչպիսին երկի հեղինակի հարցն է» (76): Նա քանդում է «մանր ու խախտու» հիմքի վրա կառուցված մեր շենքը, որովհետև համոզված է, որ Հերակլը նույնպես քնարկվող երկում ունի իր սեփական մուտքը: «Ծիշտ է, այդ մուտքը այնպես ձոխ չէ, ինչպես Խոսրովինը, բայց դա արդեն ուրիշ հարց է», — գրում է նա, բայց ընթերցողը մինչև վերջ էլ չի իմանում մեր ընդգծած խորհրդավոր արտահայտութեան իմաստը և չի հասկանում, թե ինչու «դա արդեն ուրիշ հարց է»: Ինչո՞ւ «գիրքը նվիրված է Հերակլին», բայց գրքի գլխավոր շքամուտքը հատկացված է Խոս-

93 Սերեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն ի Հերակլն, Կ. Պոլիս, 1861, էջ ԺԱ:

94 «Եւրոպա», Կ. Պոլիս, 1852, № 21, մայիսի 24, էջ 83:

95 Ակինյան Ն., Մատենագրական հետազոտ., հ. Ա, Վիեննա, 1924, էջ 47:

րովին: Ինչո՞ւ հեղինակը հայտնում է, թե ինքը գրելու է խոսքովի պատմութ-  
յունը, բայց «գրել է» Հերակլի պատմությունը...

Իսկ Ո՞րն է Հերակլի այն «մուտքը», որը գրախոսողը ներկայացրել է որ-  
պես «յուրովի և որոշակի» մուտք, որի մեջ գրքի հեղինակը իբր «շատ ցայ-  
տուն ձևով հայտարարում է, որ սկսում է պատմել Հերակլի մասին»: Ահա այդ  
մուտքը. «խոսքով ԻՅ, Երակղոս զառաջինն»... Ինչպես տեսնում ենք, գրախո-  
սողը «մուտքի» տեղ է գրել համաժամանակյան (սինքրոնիկ) մի նշում, որի  
հեղինակը (կամ՝ ձեռագիրն ընդօրինակող գրիչը, ինչպես գտնում է Ակինյանը)  
այլ բան չի արել, քան խոսքովի թագավորության 22-րդ տարին համադրել է  
Հերակլի առաջին տարվա հետ. «խոսքով՝ 22, Հերակլ՝ 1»: Սա ոչ միայն «մուտք»  
չէ, այլև լավագույն ապացույցն է մեր այն տեսակետի, որ Սերեոսին վերա-  
գրվող երկը շարադրված է սկզբից ևեթ որպես հենց խոսքովի պատմություն:  
Նույնիսկ «Հերակլի մուտքի» մեջ առաջնությունը հատկացված է խոսքովին  
և Հերակլի գահակալության տարեթիվը նշված է խոսքովի 22-րդ տարվա մի-  
ջոցով:

«Հերակլի մուտքից» բացի Թորոսյանն ընթերցողին մատուցել է նաև մի  
«կորուսյալ դուխ»: Նրա կարծիքով՝ «Սերեոսի Պատմությունից» պոկվել և ան-  
հետ կորել է «այն էջը (կամ էջերը, հավանաբար առանձին գրուխ կազմող),  
որտեղ պատմվել է Սմբատի մյուս պատերազմների մասին» (81): Այս «կորած»  
էջերից իբրև Դրասխանակերտցին քաղել է «բազում մարտս... վանեալ վտան-  
գեալ» արտահայտությունը: Եթե գրախոսողը լավ կարդար «Սերեոսի պատ-  
մության» շկորած էջերը՝ այլևս «կորած» էջեր ենթադրելու կարիքը չէր զգացվի,  
որովհետև Դրասխանակերտցին իր տեղեկությունը քաղել է չկորած էջերից:

Համեմատենք «Սերեոսի Պատմության» և Դրասխանակերտցու համա-  
պատասխան տողերը.

#### «Սերեոս» (61)

Եւ եղև...

հանոյանալ

Սմբատայ Բագրատունոյ

յաչս խոսքովու արքային.

տայ ի նա զմարգպանութիւն

երկրին Վրկանայ...

էին ապստամբ... յարքայէն

Պարսից երկիրքն... Ամաղ,

Ռոյեան,

Զրէճան և Տապարաստան, զորս

վանեալ նորա պատերազմաւ...

ի ծառայութիւն արքային

կացուցանէր...

Կային յաշխարհին յայնմիկ

ազգն գերեալք ի Հայաստան

երկրէ... զլեզու իւրեանց մոռա-

ցան և դպրութիւն նուագեալք...

#### Դրասխանակերտցի (69)

Սմբատ քաջ Բագրատունի

Բազում և անհնարին մարտս

յարդարէր ընդդէմ բոլոր

թշնամեաց նորա և վանեալ

վտանգեալ զքնաւ հակառակորդս:

Նորա յոտին նմա կացուցանէր:

Ընդ որս զարմացեալ խոսքովայ

յաւէտ իմն հանոյանայր Սմբատ-

յաչս նորա... տայ նմա

և զմարգպանութիւն Վրկանայ:

Իսկ

Սմբատայ... գտանէ անդ ազգս

գերեալս ի Հայաստանեայցս...

...զլեզու իւրեանց մոռացեալ

և դպրութիւնն նուագեալք...

Այս համադրության մեջ մեզ հետաքրքրողը, ինչպես ասվեց, Դրասխանա-  
կերտցու «բազում... մարտս... վանեալ վտանգեալ» արտահայտությունն է, որը

Քորոսյանը 80-րդ էջում համադրել է Ուխտանեսի «բազում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ» արտահայտության հետ և կարծել է, թե երկուսն էլ քաղված են «Սերեոսի կորած հատվածից»: Մենք Դրասխանակերտցու արտահայտությունը ներկայացրինք «Սերեոսի պատմության» մեջ իրեն համապատասխանող ավելի ընդարձակ մի միջավայրում, որպեսզի արտահայտությանը նախորդող և հաջորդող տողերի միջոցով ցույց տանք այն սահմանները, որոնք ընդգրկված են Դրասխանակերտցու գրքի մեջ: Առանց այդ սահմանների, միայն Ուխտանեսի բառերի հետ համեմատելով՝ Քորոսյանը տպավորություն է ստեղծել, թե Դրասխանակերտցին և Ուխտանեսը գրեթե բառացի կրկնում են միմյանց: Եվ քանի որ նրանց «կրկնածը» Քորոսյանի ներկայացրած ձևով իսկապես գոյություն չունի «Սերեոսի Պատմության» մեջ՝ ուստի ընթերցողը կարծում է, թե այդ Պատմությունից իրոք «կորել է նաև այն էջը... որտեղ պատմվել է Սմբատի մյուս պատերազմների մասին»:

Մեր համեմատությունը ցույց տվեց, որ Դրասխանակերտցին Սմբատի վերաբերյալ «բազում մարտս» արտահայտությունը գործածել է նկատի ունենալով հիշյալ շորս երկրներում (Ամաղ, Ռոչիան, Ջրէձան և Տապարստան) մղված պատերազմները: Երկրների անուններն առանձին-առանձին թվարկելու փոխարեն նա բավարարվել է «բազում մարտս» արտահայտությամբ, որից հետո բառացի կրկնել է «Սերեոսի Պատմության» մեջ իր կարգացած «վանեալ» և «կացուցանե» բառերը: Իսկ Խոսրովի մարզպանության և Վրկանում գտնված հայ գաղթական-գերիների վերաբերյալ տեղեկությունները նա քաղել է գրեթե ամբողջությամբ տառացիորեն արտագրելով «Սերեոսի Պատմությունը»:

Ինչ վերաբերում է Ուխտանեսին՝ նրա գործածած «բազում պատերազմունս վանեալ և վատնեալ» արտահայտությունը սովորական մի արտահայտություն է: Ճիշտ է՝ Դրասխանակերտցին էլ է գործածել գրեթե միևնույն արտահայտությունը, բայց եթե Քորոսյանը ճիշտ ներկայացներ նրա և Ուխտանեսի խոսքերը՝ ընթերցողը կնկատեր, որ Դրասխանակերտցու «վանեալ» բառը որոշիչն է Խոսրովի կապակցությամբ գործածված «զրնաւ հակառակորդս նորա» արտահայտության (և վերաբերում է «հակառակորդ» բառին), իսկ Ուխտանեսն այդ բառը գործածել է Սմբատի կապակցությամբ և նկատի է ունեցել «պատերազմ» բառը: Սա միաժամանակ նշանակում է, որ ըստ Դրասխանակերտցու՝ Սմբատը նվաճում և Խոսրովի «ոտին է կացուցանում» («չոտին նմա կացուցանէր») հիշյալ շորս երկրները, իսկ ըստ Ուխտանեսի՝ Սմբատը պատերազմներ է վարում «ի Հայս, ի Յոյսս և ի Պարսիկս»...

Դրախոսողն ընթերցողին ներկայացրել է նաև մի երկրորդ ենթադրություն. «Կարելի է անել մի ենթադրություն ևս՝ այն, որ և՛ Դրասխանակերտցին, և՛ Ուխտանեսը Սմբատի մղած այս պատերազմների մասին տեղեկությունը քաղել են մի երրորդ աղբյուրից (81): Այս ենթադրությամբ նա շի նկատել, որ սեփական ձեռքերով ջուրն է լցրել իր բոլոր նախորդ ջանքերը: Եթե մինչև այժմ նա գտնում էր, որ Դրասխանակերտցին և Ուխտանեսն օգտվել են ներկա «Սերեոսից», այժմ նա ենթադրում է, որ այդ պատմիչներն օգտվել են «մի երրորդ աղբյուրից»: Իսկ սա իր հերթին նշանակում է, որ գրախոսողն այս անգամ հրաժարվել է Սերեոսի հեղինակային իրավունքը հաստատելու նպատակով իր որոնած փաստերից:

Մեզ անպայման հերքած լինելու փափազը գրախոսողին կանգնեցրել է նաև երրորդ հակասության առջև: «Բառերի ու դարձվածքների այս նմանու-

թյունը թեև հիմք է տալիս, բայց մենք շենք ուզում ենթադրել (ուրեմն՝ փաստը հիմք տալիս է, բայց նա չի ուզում ենթադրել: Եվ չի էլ հայտնում, թե ինչու— Գ. Ա.), թե Ուխտանեսը... տեղեկությունը քաղել է Դրասխանակերտցուց (81)...

Եվ այսպես. միևնույն փաստի կապակցությունը նա արել է երեք տարբեր ենթադրություն և ընկել է բոլորովին հակասական մեկնությունների մեջ:

Ճանապարհին նա հանդիպել է նաև փաստերը կերպարանափոխելու այլ միջոցների: Այսպես օրինակ, մենք վկայակոչել ենք Սամվել Անեցու «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը որպես ապացույց այն բանի, որ Անեցին իր օգտագործած աղբյուրի անունը շիմանալով՝ հարկադրված է եղել գործածել այդ վերացական արտահայտությունը: Թորոսյանը խոստանում է «վկայակոչել մեր համարյա բոլոր պատմիչներին» և ապացուցել, որ նրանք բոլորն էլ գործածել են հիշյալ արտահայտությունը, բայց դա «բնավ չի նշանակում, թե նրանք շփոթեն այն գործի անունն ու հեղինակին, որից քաղում են» (84):

Եթե այս համարձակ հայտարարությունն անելու փոխարեն՝ նա իսկապես կարդար «մեր համարյա բոլոր պատմիչների» երկերը՝ կտեսներ, որ Սամվել Անեցին նրանցից տարբերվում է հենց նրանով, որ իր գրքում երբեք չի հիշատակել այն պատմիչի անունը, որի կապակցությամբ գործածել է «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը: Այնինչ՝ գրախոսողն իր հոդվածի 83—84-րդ էջերը լցրել է Ուխտանեսից քաղած քաղմաթիվ արտահայտություններով, որոնք վերաբերում են այնպիսի հայտնի պատմիչների, որոնց բոլորի անունները հիշատակված են Ուխտանեսի գրքում<sup>96</sup>: Այսպիսով՝ Ուխտանեսին վկայակոչողը չի կարողացել զանազանել միևնույն արտահայտության պաշտոնները երկու տարբեր մատենագրական հուշարձաններում և չի իմացել, որ Սամվել Անեցուն պետք էր խոսեցնել Անեցու և ո՛չ Ուխտանեսի լեզվով...

Քննարկվող արտահայտությունը վերաբերում է Դվինի առմանը: Անեցին ինչ որ անհայտ պատմիչից քաղել է 12.000 սպանվածների մասին մի տեղեկություն. «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը մենք վկայակոչել ենք հենց այդ անհայտ աղբյուրը ցույց տալու նպատակով: Իսկ Թորոսյանը կարծել է, թե մենք այդ արտահայտությամբ հայտնել ենք, թե «Դվինի առման մասին տեղեկությունը Անեցին քաղել է Դրասխանակերտցուց» (86):

Մենք շատ որոշակի գրել ենք. «Պատմագիր ասելով՝ Անեցին կարող էր հասկանալ նաև Դրասխանակերտցուն... սակայն վերջինիս մոտ շկա 12.000 զոհերի մասին տեղեկությունը»<sup>97</sup>: Թորոսյանը թարգմանել է այս նախադասության ժխտական իմաստն արտահայտող ամբողջ մասը (սկսած «սակայն» բառից) և ընթերցողին ներկայացրել է միայն նրա առաջին մասը. «Պատմագիր ասելով Անեցին կարող էր հասկանալ նաև Դրասխանակերտցուն» (86): Իր հնարած այս «փաստին» հավատալով, նա սգևորված հայտարարում է. «Թող զարմանալի չլիք, եթե ասենք, որ ինքը՝ Գ. Արզարյանը չի հավատում իր գրածին», «Տա-

<sup>96</sup> Ուխտանեսը «կայսերաց գրքի» հեղինակի անունը շիմանալով գրել է. «որպէս ուսուցանէ պատմագիրն» (Ուխտանես, հ. Ա, էջ 82): Սամվել Անեցու արտահայտությունը կարելի էր համեմատել, ահա, այս արտահայտության հետ:

Մենք սույն հոդվածի առաջին մասում արդեն ցույց ենք տվել, որ Սամվել Անեցին «Սերոսից» չի օգտվել, ուրեմն նրա աղբյուրը մնում է անհայտ և այդ աղբյուրին է վերաբերում «ասէ պատմագիրն» արտահայտությունը:

<sup>97</sup> Արզարյան, էջ 180, ծ. 13:

բորինակն այստեղ այն է, որ կասկածելի, անհաստատ փաստերից Գ. Արզարյանը հանում է հաստատ եզրակացություն», «Գ. Արզարյանը հեռատեսորեն նահանջի ճանապարհ է թողնում իրեն համար» (86), «Եթե այսպես շարունակենք՝ կարող է նույնիսկ ստացվել, որ Գրասխանակերտցու Պատմության հեղինակը խոսքովն է» (87), «Գ. Արզարյանի կառուցած շենքը ինքնին անհիմն, նորից փլվում է» (86): Եվ այսպես անընդհատ, Քորոսյանն, առանց Արզարյանի ցանկությունը հարցնելու, նրա համար կառուցում է բարձրաբերձ շենքեր և ապա ինքն իր ձեռքով քանդում է իր կառուցած շենքերը և կարծում է, թե քանդվողները Արզարյանի շենքերն են...

Շենքերի փլուզումներն ամենուրեք ուղեկցվում են մեկը մյուսին գերազանցող զարմանալի հայտնություններով:

Այսպես, օրինակ, Ուխտանեսը գրում է. «Ի տերութեանն տեառն Սմբատայ Վրկան՝ մարզպանի Հայոց մեծաց» («Մեծ Հայքի մարզպան տեր Սմբատ Վրկանի»<sup>98</sup> իշխանության օրոք): Իսկ Քորոսյանը հասկացել է այսպես՝ «Հայոց մեծերից տեր Սմբատի՝ Վրկանի մարզպանի տիրապետության (իշխանության) ժամանակ» (82): Այսպիսով, Հայաստան երկրի «Մեծ Հայք» աշխարհագրական անունը Քորոսյանի «վերծանություն» դարձել է Սմբատին բնորոշող բառ՝ «մեծ հայ»<sup>99</sup>...

«Մեծ հայից» հետո խոսքը տրվում է Հսիփսիմյան կույսերին: Սրանց վերաբերյալ հանրամատչելի աղբյուրը Ագաթանգեղոսն է, ուստի հոգիվածագիրը կարծել է, թե Ուխտանեսն իր տեղեկությունը քաղել է Ագաթանգեղոսից (84): Սակայն նրան հայտնի պետք է լիներ, որ խորհնացին «Հայոց պատմությունից» բացի, ունի նաև այլ գործեր, որոնցից մեկն էլ հենց հատկապես հսիփսիմյաններին նվիրված մի ճառ է, որից և օգտվել է Ուխտանեսը.

<sup>98</sup> Սմբատ Բագրատունին Վրկանի մարզպան գահնալուց հետո կոչվում էր «Սմբատ Վրկան մարզպան» կամ պարզապես «Սմբատ Վրկան»: Այս երկու ձևերն էլ շարունակեցին պահպանվել նաև այն բանից հետո, երբ Բագրատունին այլևս Վրկան աշխարհի մարզպան չէր: Այսպիսով՝ «Վրկան» անունը դարձավ Սմբատի մականունը: Մասնագետները նույնպես Սմբատին կոչում են Սմբատ Վրկան (հմմտ. История императора Иракла, С 116, 1862, էջ 200: Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948, էջ 163, ևն, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 228, Աճառյան Ն., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան 1948, էջ 540, 541 և այլն): Այնինչ՝ Քորոսյանը կարծել է, թե Վրկանը միայն աշխարհագրական անուն է և վկայակոչելով Ուխտանեսից բաղմամբով էջեր՝ կամեցել է ցույց տալ, որ Ուխտանեսի գրքում «հակասություն կա» (82): Այս պատկերացումների հիման վրա նա նույնիսկ առաջարկել է «սրբազրել» Ուխտանեսի գիրքը և՛ «Սմբատ գործ է ասացաք թէ մարզպան էր Հայոց»-ը դարձնել «Սմբատ, գործ է ասացաք թէ մարզպան էր Վրկանայ»: Սրբազրիչին հայտնի չի եղել, որ Ուխտանեսը իր տեղեկությունը քաղել է Ասողիկից, որը գրում է. «Հրամանաւ Սմբատայ Բագրատունոյ, որ էր մարզպան Հայոց ի խոսքովու հրամանէ» (Ասողիկ, 1885, էջ 85): Ի դեպ, Ուխտանեսն Ասողիկի առաջին հանդեսի 4-րդ գլխից է քաղել նաև պարսից թագավորների ցանկը:

<sup>99</sup> Թյուրիմացությունը թերևս տեղի չունենար, եթե նկատվեր, որ գրախոսականի 82-րդ էջում հավաքված բոլոր օրինակներում Ուխտանեսը և մյուսները «Վրկան» անունը գործածել են առանց հղումելու, «հրամանաւ Սմբատայ Վրկան մարզպանի», «խորհուրդ տրարեալ Սմբատայ Վրկան մարզպանի», «գրէ Սմբատ Վրկան մարզպան», «գլխուղթն Սմբատայ Վրկան մարզպանի», «լեալ մարզպան Վրկան իշխանութեանն»: Այս բոլոր օրինակներում «Վրկան»-ը ընկալված է մոտավորապես «Վրկական» իմաստով. այսինքն՝ անվան «կան» վերջավորությունն ընկալվել է միաժամանակ որպես պատկանելիություն ցույց տվող վերջածանց («-ական»):

Ազարանգեղոս	Խորենացի	Ուխտանես
գեօթանասուն մարդ <sup>100</sup> :	գեօթանասուն հոգի դարբոցն ասէ պատմագիրն <sup>101</sup> :	գեթանասուն հոգի ասէ պատմագիրն <sup>102</sup> .

Գրախոսության վերջին գլխի վերնագիրն ունի հրամայող հայտարարու-  
թյան տեսք. «Այսօր Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը իրական Սերեո-  
սի Պատմությունն ի Հեռակլն գործն է»: Տեսնենք, ինչպես է հիմնավորվել նաև  
այս հայտարարությունը:

«Գ. Արզարյանի անհաջող փորձի հերքումով,—գրում է «հերքողը»—թեև  
ինքնին արդեն, անխախտ են մնում մեր ունեցած պատկերացումները... այնու-  
ամենայնիվ ավելորդ շենք համարում վկայակոչել մի քանի փաստ, որոնք հաս-  
տատում են Սերեոսի հեղինակային իրավունքները» (87): Ավելորդ շհամար-  
ված փաստերից առաջինը գետնադրված է 87-րդ էջում գտնվող հետևյալ ենթա-  
վերնագրի տակ. «Սերեոսի Պատմությունը և ի Հեռակլա պատմութեանց բնա-  
գիրը»: Սույն բնագիրը պահպանվել է մեր Մատենադարանի № 993 ձեռա-  
գրում: Թորոսյանը սրա մասին տեղեկություն է քաղել Ն. Մառից և գրել.  
«№ 993 ձեռագրում եղած հատվածը ոչ թե է դարի, այլ Թ-Ժ կամ ավելի ուշ  
ժամանակների գործ է» (89): Նրան այնպես է թվացել, թե՛ եթե «№ 993 ձե-  
ռագրում եղած հատվածը ոչ թե է դարի, այլ Թ-Ժ կամ ավելի ուշ ժամանակ-  
ների գործ է», գրանով հաստատվում է, թե Սերեոսին վերագրվող երկի հեղի-  
նակը Սերեոսն է...

Քննարկվող հատվածի մասին դատողություններ անելիս գրախոսողը  
«գտել է» մատենագիրների կուսակցական պատկանելիությունը որոշելու մի  
շատ հեռաբերիչ միջոց՝ «Թորոսյան» անունը<sup>103</sup>: Նա կարծել է, թե № 993  
բնագրի հայ հեղինակը անօրին աղղ է համարում հայերին (Թորոսյաննե-  
րին) և սրանից էլ եզրակացրել է. «Ակնհայտ է, որ մեր հեղինակը քաղկեդո-  
նական է»: (89) Իրականում, սակայն, պետք էր իմանալ, որ վրացական աղ-  
բյուրների ակնհայտ աղղեցությունը կրող այս աղբյուրում «թորոսյան» ար-  
տահայտությունը կարող էր գործածված լինել հենց քաղկեդոնական վրացի-  
ների նկատմամբ: Մասնագետներին հայտնի է, որ «Վրաց պատմության»  
(«Քարթլիս Յիսովրերա») մեջ Թորոսյանը համարվում է հենց նախահայրը նաև  
քաղկեդոնական վրացիների:

Թյուրիմացության պատճառը միաժամանակ գրաբար բնագրի սխալ վեր-  
ժանումն է. «Թագաւորն Խոսրով ժողովեալ զբաղմութիւն աղգաց անօրինաց...  
և զթորոսմեանս...»: Ինչպես տեսնում ենք, «աղգաց անօրինաց» արտահայտու-  
թյունը Թորոսյաններին չի վերաբերում և նրանցից անջատված է «և» շաղ-  
կապով: Ուրեմն՝ քննարկվող նախադասությունը առհասարակ ոչ մի կապ չունի  
քաղկեդոնականության հետ:

100 Ազարանգեղոս, 1909, էջ 107:

101 Մովսես Խորենացի, Մատենադրութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 300:

102 Ուխտանես, հ. Ա, էջ 92:

103 Մեկ ուրիշ գեպրում Թորոսյանը փորձում է, «թարգմանիչ» բառով որոշել մատենագիրների  
ազրած ժամանակը: Ապացուցելու համար, որ Խոսրովն ապրել է 5-րդ դարում՝ նա գրում է.  
«թարգմանիչ մակդիրն էլ իր հերթին մատնացույց է անում նրանց ազրած ժամանակը» (73):  
Հայտնի է, սակայն, որ «թարգմանիչ» մակդիրը կրել են նաև հետագա դարերի մատենագիրները  
և՛ որ 7—8-րդ դարերում ապրել է հենց այդ մակդիրը կրող մեկ ուրիշ Խոսրով թարգմանիչ:

Գրաբարը հողվածագրի գործը զժվարացրել է նաև «պատմութիւնք» բառը վկայակոչելիս: Սույն բառը «գիրք», «վարք» և այլ բառերի նման, հոգնակի վերջավորութիւնն ունենալով հանդերձ՝ գրաբարում ունի նաև եզակիի իմաստ և կարող է վերաբերել ընդամենը մեկ Պատմութեան<sup>104</sup>: Այնինչ՝ Թորոսյանը կարծել է, թե «Հերակլայ պատմութեանց» խորագրի մեջ «պատմութեանց» բառը ցույց է տալիս, որ այդ հատվածը քաղված է «Հերակլի պատմութիւն» կոչված ոչ թե մեկ, այլ մի շարք երկերից: Այս պատկերացումը փաստարկելու համար, նա, գարձյալ Մասի մասնակի օգնութեամբ, վկայակոչում է վրացական երեք աղբյուր (Սուքրատ, Վրաց դարձի պատմութիւն, Ջուանշեր), շնկատելով, որ իր նշած աղբյուրներից ոչ մեկը «Հերակլի պատմութիւն» չէ<sup>105</sup> և ոչ մի կապ չունի էննարկվող հատվածի հետ:

Հայ և վրաց աղբյուրների մասին հողվածագրի ունեցած պատկերացումները հանդերձել են նաև այսպիսի մի մտքի: «Ըստ հայ մատենագիրների, Խոսրով Ապրուեղին սպանել են նրա պալատականները իր որդու հրամանով: Ըստ վրաց մատենագիրների (որոշ բացառութիւններով), Խոսրովին սպանել են Հերակլը կամ նրա զինվորները» (90): Այս հայտարարութեան հեղինակին պարզապես հայտնի չի եղել, որ իր վկայակոչած վրացական աղբյուրների զիմաց կարելի է վկայակոչել եռապատիկ ավելի հայկական աղբյուրներ (Կայսերաց պատմութիւն, Միծառնեայ խաչ, կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունի-Հացունեայ խաչ, Պատմութիւն նշխարաց Ս. Ներսէսի, Ս. Անեցի, Կ. Գանձակեցի և այլն), որոնց մեջ նույնպես Խոսրովին սպանել են Հերակլը կամ նրա զինվորները:

Վրաց մատենագիրներին վկայակոչելիս, ինչպես տեսանք, Թորոսյանը փակագծերի մեջ ավելացրել է «որոշ բացառութիւններով» արտահայտութիւններ: Իսկ հայկական աղբյուրների դեպքում նա այդ բացառութիւնը չի արել, որովհետև եթե աներ՝ կրացահայտեր իր թաքցրած մի փաստը, որը նա համենայն դեպս հարկադրված է եղել բացահայտելու երկու էջ հետո: Նկատի ունենք հետևյալը: 90-րդ էջում նա հայտարարում է, որ բոլոր հայկական աղբյուրները (առանց բացառութեան) չեն հայտնում, թե Խոսրովին սպանել է Հերակլը: Իսկ 92-րդ էջում նա բացահայտորեն ներկայացնում է երեք այդպիսի հայկական աղբյուր. «Ըստ Սամվել Անեցու... Կիրակոս Գանձակեցու... Միծառնեայ խաչի՝ Խոսրովին սպանել է Հերակլը»:

Այս փաստը 90-րդ էջում թաքցված էր, որովհետև՝ եթե այդ էջում հայտնվեր, որ հայ մատենագրութեան մեջ գոյութիւն ունի սպանութեան վերաբերյալ հիշյալ տեղեկութիւնը՝ հողվածագիրը կզրկվեր «բանավիճելու» հնարավորութիւնից և կընդուներ մեր տեսակետը: Բայց այդ տեսակետը իր կարծիքով «հերքելուց» հետո նա 92-րդ էջում արդեն լույս աշխարհ է հանում թաքցված փաստը: Իսկ ինչո՞ւ է լույս աշխարհ հանում: Նրա կարծիքով մենք № 993 բնագրի ստեղծման ժամանակ ենք համարել 7-րդ դարը: Ահա, այդ փաստը պետք է

104 Հմմտ. «Որպէս ցուցանէ թե՛ պատմութիւնն սրբոց Վարդանանց, զորս զրեաց կրանելիք բահանայն Եղիշէ» (Արժրունի, Պատմութիւն Տանն Արժրունեաց, 1887, էջ 27):

105 «Հերակլի պատմութիւն» ասելով հողվածագիրը նկատի ունի ոչ թե տարբեր աղբյուրներում Հերակլի մասին հայտնվող տեղեկութիւնները, այլ՝ հատկապես Հերակլին նվիրված պատմութիւնները: Հմմտ. էջ 93 «հեղինակն հայտնում է, որ ինքն օգտվել է Հերակլին նվիրված Պատմութիւններից»: Իրականում այս հեղինակն օգտվել է հենց այն միևնույն աղբյուրից, որից օգտվել են նաև № 7729 ձեռագրի հեղինակը, որն իր հատվածի վերնագրի մեջ նկատի ունի ընդամենը մի Հերակլի պատմութիւն. «ի Պատմութեան Հերակլի»:

եկել, որպեսզի «Տերբլի» նաև մեր այս երկրորդ կարծեցյալ գրույթը<sup>106</sup>, եվ նա այս անգամ արդեն վկայակոչել է փաստը՝ Գանձակեցուն, որպեսզի նրա միջոցով ինքն առնվազն կես հազարամյակով հեռանա անցանկալի 7-րդ դարից և կարողանա գրել՝ «եթե մեր բնագրի հեղինակը օգտվել է նշված պատմիչներից (նկատի ունի Գանձակեցուն և մյուսներին—Գ. Ա.), ապա այն պետք է հորինված լինի դարձյալ ժԲ դարում կամ հետո» (92): Բայց միթե՞ նրան այս անգամ էլ հայտնի չի եղել, որ Գանձակեցին 13-րդ դարի պատմիչ է, և որ «ԺԲ դարում կամ հետո» հորինված բնագրի հեղինակը չէր կարող օգտված լինել իրենից մեկ դար հետո գրված գրքերից...<sup>107</sup>:

Որքան էլ տարօրինակ լինի, երբեմն թվում է, թե Թորոսյանն ինքը դիտմամբ իր ձեռքով հավաքել և գրախոսականի մեջ դետեղել է իր ասածը հերքող փաստերը, որպեսզի այդ փաստերը չնկատեն և իր դեմ չուղղեն ուրիշները: Այսպես, նա 90—91 էջերում բերել է հիշյալ վրաց աղբյուրներից շորս հատվածներ, որպեսզի ապացուցի, որ № 993 բնագրի «հեղինակը տվյալ դեպքում հետևում է վրաց պատմագրությանը» (91): Իրականում, սակայն, նրա բերած բոլոր հատվածները միաձայն ապացուցում են հակառակը, այսինքն՝ որ № 993 բնագրի հեղինակը բոլորովին ծանոթ չի եղել հիշյալ վրաց աղբյուրներին:

Մանոթանանք քննարկելով շորս հատվածներին: Առաջին և երկրորդ հատվածներում («Սումբատ» և «Վրաց դարձի պատմություն») հայտնվում է այն մասին, որ բյուզանդական կայսր Հերակլը գերի է վերցնում պարսից արքա Խոսրովին: Իսկ հայկական աղբյուրի (№ 993 բնագրի) հեղինակը հայտնում է Խոսրովի գլխաաման լուրը, որը չկա վրացական երկու հատվածներից և ոչ մեկում:

Հատվածներից երրորդում («Ջուանշեր») հայտնվում է, որ «Հերակլ թագափորը մտավ Պարսկաստան և սպանեց Խուսարո թագավորին» (91): Մրա փոխարեն՝ հայերեն բնագրի հեղինակը հայտնում է, որ Խոսրովին սպանել են Հերակլի զինվորները, որոնք Խոսրովի կտրած գլուխը մատուցել են կայսրին: Այս տեղեկությունները նույնպես չկան վրացական աղբյուրում:

Չորրորդ հատվածը վերաբերում է պարսից զորավար Խոսրոմին: Վրացական աղբյուրի հեղինակին ակնհայտորեն օգտվել է հունական աղբյուրներից և պարսից զորավարին կոչում է Սաբվարոն («Սարբարազ»-ի այլադրությունը): Իսկ հայերեն բնագրի հեղինակին հայտնի է եղել զորավարի միայն այն անունը, որը հանդիպում ենք հայկական նաև այլ աղբյուրներում՝ Խոսրոմ:

Այսպիսով՝ գրախոսականի մեջ տեղ գտած վրացական աղբյուրներից և ոչ մեկը չպետք է վկայակոչվեր և տեղ դրադեցներ գրախոսականում, որովհետև

106 7-րդ դարը մենք մատնանշել ենք ոչ թե որպես № 993 բնագրի, այլ՝ նրա աղբյուրի («Հերակլի պատմություն») ժամանակ: Այնպես, որ հոգվածադիրը, եթե իր գրախոսած գիրքը ճիշտ հասկանար, կադատվեր № 993 բնագրի ժամանակը կես հազարամյակով հետաձգելու ջանքերից: («Հերակլի պատմություն» ժամանակը մենք նշել ենք սոսկ պայմանականորեն, մտածելով, որ այդ Պատմության հեղինակը եղել է Բագրատունյաց Լալիսկոպոս Սերետը): «Հերակլի պատմությունից» քաղված հիշյալ երկու հատվածների տարբերությունները ցույց են տալիս, որ դրանք ոչ թե արտագրություններ են, այլ՝ ազատ վերապատումներ (հավելումներով և կրճատումներով):

107 Հենց Գանձակեցու ծննդյան թվականին (1200—1202) բնօրինակված մի ձեռագրում արդեն գտնում ենք «ԺԲ դարում» հորինված բնագրի մի տարբերակը: Եվ քանի որ նշված ձեռագիրն (№ 7729) իր հերթին բնօրինակված է մի շատ ավելի հին ձեռագրից, ուստի նրա մեջ գտնվող բնագիրը պետք է ստեղծված լիներ բնականաբար «ԺԲ դարից» շատ ու շատ առաջ:

դրանք կապ չունեն հայերեն բնագրի հետ: Այս բնագիրը Մառի վկայութեամբ՝ կրում է վրացական միջավայրի ազդեցություն, բայց Մառի ասածը բոլորովին չի առնչվում գրախոսողի վկայակոչած աղբյուրների հետ:

Վրացական աղբյուրների վկայությունը հավանաբար քիչ է թվացել հոգ-վածագրին, դրա համար էլ նա հենց միևնույն էջում միանգամից խոսք է բացել առհասարակ համաշխարհային պատմագրության մասին: «Համաշխարհային պատմագրության մեջ այս նամակը (խոսքը Խոսրովի և Հերակլի նամակագրության մասին է—Գ. Ա.) հայտնի է միայն ու միայն այն Պատմությունից, որ համարվում է Սերեոսինը...»: Եվ նա համեմատում է (էջ 92) ներկա «Սերեոսից» և № 993 բնագրից քաղված երկու բոլորովին ապրեք նամակներ՝ ապացուցելու համար, թե դրանք... միևնույն նամակներն են և թե՛ № 993 բնագրի հեղինակն այդ նամակը քաղել է ներկա «Սերեոսից»:

Իրականում նամակների մեջ չկա բացառապես ոչ մի նմանություն: Ստորև բերվող համեմատությունը պարզ ցույց է տալիս, որ № 993 բնագրի հեղինակը ներկա «Սերեոսից» չի քաղել նամակը: Եվ դա ավելի ցայտուն է երևում ներկա «Սերեոսից» իսկապես օգտված Արժրունու քաղվածքի համագրությամբ:

«Սերեոս»	Արժրունի	№ 993 ձեռագիր
Աստուածոց պատուական և ամենայն երկրի տեր և թագաւոր և ծնունդ մեծի Արամազդայ Խոս- րով՝ առ Երակլէս անմիա և անպիտան ժառայդ մեր...	Աստուածոց պատուական և ամենայն թագաւորաց, տէր երկրի և ծովու, ծնունդ մեծին Արամազ- դայ, Խոսրով թագաւոր՝ առ Հայրակղոս անմիա և անպիտան ժառայ մեր...	Ես Խոսրով նստեալ ի վերայ ամպոց և ընդ աստուածս փառաւո- րեալ՝ որ հրամայեալ եմ քեզ Հերակլի դալ...
Արի, առ դկին քո և զորդիս և եկ այսր...	Արի, առ դկին քո և զորդիս և եկ այսր... <sup>105</sup>	

Մեկնաբանությունն ավելորդ է:

Նամակների համեմատությանը անմիջապես հաջորդում է մի ենթավեր-նագիր՝ «№№ 2220 և 2271 ձեռագրերի մատենագիտական ցանկերը» (93): Այս ցանկին մենք մեր աշխատության մեջ շափից ավելի մեծ կարևորություն ենք տվել և Քորոսյանը իրավացի կլիներ, եթե նշեր այդ փաստը: Բայց նա այս անգամ մեր նկատմամբ ունեցած դարմանալի լավատեսությամբ տրամադրված, ընդհակառակը, ընդունում է մեր ասածը և հաստատում է ցուցակի մեծ կարևորությունը: «Այս հիրավի արժեքավոր ու վստահելի ցանկում,—գրում է նա,— կարդում ենք ...Հերակլ, յեսերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ, որ ինչ սակս պատեւազմացն Հերակլի և Խոսրովու, և այլ բանք պիտանիք» (93): Պարզվում է, որ հոգվածագրի անսպասելի և միևնույն լավատեսությունը ծաղիկ է այն նպատակով, որ նրա միջոցով ցույց տրվի, թե մեր բարձր գնահատած «ցանկի հեղինակը պարզ կերպով հայտնում է, որ այս գործը, որի մեջ պատմվում է Հերակլի ու Խոսրովի պատերազմների մասին, գրել է Սերեոսը, այլ կերպ՝ անկասկածելիորեն հաստատում է, որ ցարդ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմությունը, իրոք, Սերեոսի գործն է» (93):

Հակառակ այս հայտարարության, ցանկի հեղինակը ոչ մի «անկասկածելի» բան չի հաստատել: Նա պարզապես նշել է «Հերակլի պատմության» բովանդակությունը: Եվ պետք էր իմանալ, որ եթե աշխարհում գոյություն ունենային «Հերակլի պատմություն» կոչված հարյուրավոր գրքեր՝ նրանց բոլորի վրա կարելի կլիներ տարածել ցանկի տվյալը, որովհետև Հերակլի պատմությունն անհնարին է պատկերացնել առանց երկու ժամանակակից թագավորների՝ Հերակլի և Խոսրովի կոնվենտի:

Քննարկվող մատենագիտական ցանկի մասին հոդվածագիրը 73-րդ էջում գրում է. «Այս ցանկերի կամ ցանկի հեղինակը խիստ ստուգապատում անձ է: Բավական է հիշեցնել, որ Մաղաբիայի Պատմության իսկական հեղինակը պարզվեց նաև այս ցանկով... Տե՛ս Հ. Ժամկոչյան, Պատմություն վասն ազգին նետողաց երկի հեղինակը. Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հատ. XXIII, Երևան, 1946, էջ 367—388, հատկապես էջ 382 ծանոթագրություն 4»: Բաց ենք անում մեր ընդգծած «հատկապես էջ 382, ծանոթագրություն 4-ը» և կարդում ենք հետևյալ բացատրությունը. «Հոդվածը շարվելուց հետո (ուշագրություն ենք հրավիրում՝ «շարվելուց հետո» արտահայտության վրա—Գ. Ա.) մեզ հայտնի դարձավ, որ... Պատմագիրը հայոց կոչվող ցուցակներում նույնպես Պատմություն վասն ազգին նետողաց երկի որպես հեղինակ ցույց է տրված Գրիգորը»: Ինչպես տեսնում ենք, 1724 թ. ցանկը Հ. Ժամկոչյանին հայտնի է դարձել միայն այն բանից հետո, երբ նրա հոդվածն արդեն շարված է եղել: Այսպիսով ժամկոչյանը Մաղաբիայի Պատմության իսկական հեղինակին պարզել է առանց 1724 թ. ցանկի միջամտության: Իսկ Թորոսյանը հարգարժան պատմաբանի վաստակի կեսն էլ հատկացրել է 1724 թ. ցանկին...

Միթե՞ բանասիրական գրականության մեջ 1724 թ. ցանկի արժեքը ցույց տվող որևէ այլ աղբյուր գոյություն չունի, որ Թորոսյանը նույնիսկ հարկադրված է եղել գիմելու սխալ հասցեի: Ամենևին էլ ոչ: Մենք հատուկ հոդված ունենք նվիրված այս ցանկին. եթե Թորոսյանը գրան անձամբ ծանոթ չէր՝ նրա մասին կարող էր իմանալ Հ. Անասյանի «Հայկական մատենագիտությունից» (հ. Ա, Առաջարան, էջ 23):

Հենց Մաղաբիայի Պատմության իրական հեղինակը պարզելու նպատակով մենք հատկապես ուսումնասիրել ենք Մատենագարանի №№ 2271 և 2220 ձեռագրերում պահպանված «Պատմագիրը հայոց»-ը և այդ մասին զեկուցում կարդացել Երևանի Համալսարանում, ղեռես Հ. Ժամկոչյանի շատ արժեքավոր ու բոլորովին անկախ հոդվածի հրատարակումից առաջ (տե՛ս «Բանբեր Մատենագարանի», № 4, 1958, էջ 72)...

«Գրախոսականից» մնում է վերլուծելու Ասողիկին, Սամվել Անեցուն և Մխիթար Անեցուն վերաբերող ընդամենը մեկական փաստարկ, որոնք զետեղված են գրախոսականի ամենավերջին ենթավերնագրի տակ՝ «Սերեոսը և Ասողիկն ու Մխիթար Անեցին» (93): Քվում է, այստեղ պետք է վերջապես կատարվեր խոստումը և ընթերցողին ներկայացվեին Ասողիկից, Սամվել Անեցուց և Մխիթար Անեցուց որոշակի վկայություններ, «որոնք հաստատում են Սերեոսի հեղինակային իրավունքները»: Սակայն հույսերը չեն արդարացվում նաև այս վերջին անգամ:

Գրախոսության հեղինակը Ասողիկի առաջարանը թերթելով՝ կարդացել է նրա օգտագործած աղբյուրների ցանկը և՛ գրել «Ինչպես տեսնում ենք, Ասողի-

կը խոսքով անունը չի նշում, այլ կերպ՝ եթե խոսքովը, նույնիսկ, եղել է և Պատմութիւնը գրել, Ասողիկը նրանից չի օգտուել» (95): Բավական է, սակայն, որ նա թերթեր առաջարանում գնտեղված ցանկին հաջորդող թերթերը՝ կնկատներ, որ այս գրքում օգտագործված են նաև այնպիսի կարևոր աղբյուրներ, որոնց հեղինակները ցանկում չեն նշված: Ուրեմն խոսքով անվան՝ ցանկում նշված չլինելը գեոևս չի նշանակում, թե Ասողիկը չէր կարող օգտագործած լինել խոսքով անունով մի հեղինակի գործ:

Այս կապակցությամբ չի կարելի չվերհիշել Հ. Պ. Անանյանի հոդվածը, որը լավագույն օրինակ է այն բանի, թե ինչպես՝ միևնույն փաստերը կարող են բոլորովին տարբեր կերպով բնկալվել տարբեր պատրաստություն ունեցող մարդկանց կողմից: Թորոսյանն Ասողիկի առաջարանում գտնվող ցուցակը բերել է, ինչպես տեսանք, ցույց տալու համար, որ նրանում նշված են Ասողիկի օգտագործած բոլոր աղբյուրները (հետևաբար՝ «եթե խոսքովը նույնիսկ եղել է և Պատմութիւն գրել, Ասողիկը նրանից չի օգտուել»): Իսկ Հ. Պ. Անանյանը, բնդհակառակը, մանրազնին բնությամբ պարզել է, որ առաջարանի ցանկում չեն նշված մի շարք աղբյուրներ, որոնք ձեռագրերում «անանուն ըլլալով՝ ասոնց մասին յառաջարանին մեջ յիշատակութիւն մը չենք գտներ»<sup>109</sup>: Այս էշմարտութիւնը հիմք ընդունելով՝ հարգո բանասերն ընտրել է Սերեոսին վերագրվող երկի հեղինակը որոնելու շատ տրամաբանական ուղիներ: Իսկ Թորոսյանը հույսը դրել է առաջարանի պակասավոր ցուցակի վրա՝ չիմանալով նրա պակասավոր լինելու մասին:

«Բայց ինչպե՞ս իմանանք, թե Ասողիկի Պատմութեան ս՞ր հատվածներն են քաղված իրական Սերեոսի իսկական Պատմութիւնից: Գ. Արզարյանի համար այս հարցը անլուծելի է մնացել... Մեր պարտքն ենք համարում ցույց տալ այն եղանակը (հոդվածագիրն իր պաշտօն է համարում՝ մասնագետներին ցույց տալ այն եղանակը—Գ. Ա.), որով հնարավոր կլինի պարզել այդ հարցը: Տվյալ դեպքում պետք էր ղեկավարվել հայտնի բացառման սկզբունքով: Այսպես, Ասողիկի պատմութիւնը բառ առ բառ համեմատում ենք նրա աղբյուրների հետ և հանում ենք այն ամենը, ինչ նա վերցրել է... իր կողմից թվարկված հայ հեղինակներից, որոնց գործերը մեզ հայտնի են... Այդ բոլորից հետո Ասողիկի Պատմութիւնից կմնան ինչ որ հատվածներ: Հատվածների այս ամբողջութիւնը անվանենք զանգված ՄԲ» (95):

Եվ այսպես. «հայտնի բացառման սկզբունքը» կիրառելուց և Ասողիկի դիրքը խոսքով (և ոչ՝ գործով) գտելուց հետո՝ Թորոսյանի կարծիքով գրքում կմնա միայն «զանգված ՄԲ»: Ահա, այս թյուրիմացական զանգվածն է հենց այն վերջին հույսը, որով հոդվածագիրը համոզված է եղել, որ «Գ. Արզարյանի անհաջող փորձի հերքումով» հաստատվելու են «Սերեոսի հեղինակային իրավունքները» (87):

Ավելի մոտիկից ծանոթանանք այս տեսարժան «զանգված ՄԲ»-ին: Պարզվում է, որ «զանգված Մ»՝ նշանակում է «զանգված Սերեոս», իսկ «զանգված Բ»,—«զանգված Բագրատունի»: Երկուսը միասին «զանգված ՄԲ»...

Հոդվածագիրն Ասողիկի «զանգվածը» համեմատել է Սերեոսին վերագրվող երկի «զանգվածի» հետ և «զարմանքով բայց և ուրախությամբ» արձանագրել է, որ դրանք բառ առ բառ համընկնում են: «Այս բոլորից հետո,— գրում է նա,— դժվար չէ, իհարկե, եզրակացնել, որ նորահայտ բնագիրը Սե-

109 Հ. Պ. Անանյան, «Բազմավէպ», 1970, 1—3, էջ 9:

բնուսի Պատմությունն է: Ասվածը հաստատելու համար դիմենք համեմատությունների» (96): Սրանից հետո գրախոսողը դիմում է համեմատություններին և 96—98-րդ էջերում ներկա «Սերեոսի» հետ համեմատելով ոչ միայն Ասողիկի, այլև Դրասխանակերտցու և Արծրունու գործերը, արձանագրում է, որ դրանք բառ առ բառ համընկնում են:

Թորոսյանի միայն այսօր նկատած այս «ղարմանալի և ուրախալի» փաստը բանասիրությանը հայտնի է արդեն շուրջ հարյուր տարի: Ք. Պատկանյանը 1879 թ. Սերեոսին վերագրվող երկին կից արդեն հրատարակել է Ասողիկից քաղված բոլոր այն հատվածները, որոնք «այսօր գրախոսողը ներկայացրել է, որպես «զանգված Ս»: Բայց այս «զանգվածը» սոսկ ցույց է տալիս, որ Ասողիկն օգտվել է ներկա «Սերեոսից» և ուրիշ ոչինչ: Իսկ սա շուրջ հազար տարվա մի ճշմարտություն է, որի մասին ժամանակին հայտարարել ենք նախ և առաջ ինքներս, գրելով, որ Ասողիկը «լայնորեն օգտվել է» Սերեոսին վերագրվող երկից<sup>110</sup>: Ապացուցելին, ուրեմն, սա չէր, այլ՝ Սերեոսի հեղինակային իրավունքները:

Այսպիսով՝ քննարկողի սպասումները մինչև վերջ մնում են չիրագործված և հողվածագիրը կամավին ստանձնած իր պարտականությունը չի կատարում: Նրա հնարած «զանգված ՍԲ»-ն և «հայտնիի քայտաման սկզբունքը» օգուտ չեն բերում, որովհետև Ասողիկի գիրքն ըստ այդ սկզբունքի գտելուց հետո գրքում մնում են ոչ թե Թորոսյանի կարծած «զանգված ՍԲ»-ն, այլ՝ բաղմաթիվ այլ «զանգվածներ», որոնց հիման վրա պետք էր քննել և «հաստատել» Սերեոսի հեղինակային իրավունքը...

Հարցի գիտական քննությունը միաժամանակ պահանջում էր՝ Ասողիկի քաղվածքները կոչել ոչ թե «զանգված Սերեոս», այլ՝ այնպես, ինչպես ձեռագիրն է թելագրում, այսինքն՝ «Անհեղինակ քաղվածքներ»: Այս դեպքում ո՛չ մի հնարքով հնարավոր չէր լինի՝ անվերնագիր երկը կապել Սերեոսի անվան հետ, որովհետև այդ անունը չկա ո՛չ քննարկվող երկը պարունակող բուն ձեռագրերի մեջ, ո՛չ էլ՝ այդ երկից քաղված այն հատվածների վրա, որոնք գտնվում են Ասողիկի գրքում:

Թորոսյանն այս երկու մատյանների վրա ինքն իր ձեռքով մտավին ավելացրել է Սերեոսի անունը և ցանկացած անունով մկրտած միավորները միմյանց հետ համեմատելով ստացել է «իրական Սերեոսի իսկական Պատմության հատվածներ»: Նա հենց այդպես էլ կոչում է այն հատվածները, որոնք Ասողիկի գրքում ոչ մի հեղինակի անունը չունեն: «Քանի որ, — գրում է նա, — Ասողիկի գործում եղած իրական Սերեոսի իսկական հատվածները նույնանում են այսօր էլ Սերեոսի անունով հայտնի Պատմության հետ՝ նշանակում է Ասողիկի հիշատակած Պատմութիւն Հերակլի որ ասացեալ է Սերեոսէ Եպիսկոպոսէ և ակադ. Ստ. Մալխասյանցի հրատարակած Սերեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւնը նույն գործերն են» (99): Ահա՛, սա է «հարցի լուծման» Թորոսյանի եզրակարգը...

«Չանգվածներից» ստացված «արդյունքից» գոհ՝ Թորոսյանը շարունակում է. «Նույն արդյունքն ենք ստանում նաև Մխիթար Անեցու և Սերեոսի Պատմությունները զուգադրելով» (99), իսկ սրանից առաջ նա գրել էր. «Գ. Արզարյանը ճիշտ չէ: Միջնագրարյան մի քանի մատենագրական հուշարձաններում

<sup>110</sup> Արզարյան, էջ 20.

պահպանվել են մի շարք արժեքավոր սովյալներ, որոնցից շատ պարզ էրևում է, որ այժմ Սերեոսին վերագրվող երկը միջնագարում նույնպես գիտվել է որպես Սերեոսի գործ: Սերեոսից օգտվող հեղինակներից Սերեոսի անունը նշում են ոչ միայն Ասողիկը, այլև Սամվել Անեցին ու Մխիթար Անեցին» (82):

Սրանք դարձյալ ու դարձյալ վերացական հայտարարություններ են: Իրականում ո՛չ Սամվել Անեցին, ո՛չ էլ Մխիթար Անեցին չեն օգտվել ներկա «Սերեոսից»: Թորոսյանն ինքն էլ ոչ մի զուգադրություն չի կատարել: Ուստի ընթերցողին մնում է՝ միայն դարմանալ, թե գրախոսողն ինչպես է համարձակվել՝ առանց զուգադրելու և իմանալու, թե իր վկայակոչած պատմիչները «Սերեոսի Պատմությունից» օգտվել են, թե ոչ, ստեղծել այն տպավորությունը, թե ինքն անձամբ քննել է այդ պատմիչների երկերը և հենց այդ քննությունը նկատի ունի, երբ գրում է. «Այսպիսով՝ Բնույթյունը ցույց տվեց, որ Գ. Արզարյանի հարցադրումը՝ Սերեոս թե խոսրով, ճիշտ չէ և այդ հարցին նրա տված պատասխանն էլ քնականարար մերժելի... Հեռեպես Գ. Արզարյանի հարցադրմանը կարող է արվել միայն մի պատասխան՝ Սերեոս» (99):

Բեկման շինթարկվող դատավճռի սճով շարագրված այս՝ «միայն մի պատասխանով» էլ ավարտվում է խոսրով Թորոսյանի «գրախոսականը», որը վերաբերում է, ինչպես ասվեց, մեր աշխատություն մեջ ընդամենը 14 էջ գրադեցնող մի հատվածի: Մենք էջ առ էջ քննեցինք ամբողջ գրախոսականը, շարհամարհելով գրախոսողի նույնիսկ այնպիսի փաստարկներ, որոնց կարելի էր նաև շանդրադառնալ: Տեսանք, որ «միայն մի պատասխանը» արդյունք է միայն սխալ քնկալումների և անտեղյակության:

Г. В. АБГАРЯН

## ЕЩЕ РАЗ О СЕБЕОСЕ

### Резюме

На основании списка рукописей, составленного ученым XVII века Варданом Багишеци, автор данной статьи высказал в 1958 году предположение о том, что исторический труд, приписываемый Себеосу, принадлежит перу Хосрова. П. Анаян в своем ценном исследовании ставит под вопрос указанное предположение и приходит к правильному выводу о том, что имя Хосрова, встречающееся в списке Вардана Багишеци, является именем не автора интересующей нас «Истории», а главного ее героя. Ученый приводит одновременно ряд фактов с целью восстановления авторства Себеоса. Однако эти факты не дают достаточного основания для окончательного решения проблемы. Имя действительного автора исторического труда, написанного в VII веке и приписываемого ныне Себеосу, не сохранилось в древних рукописях.

По поводу обсуждаемого вопроса выступал также Х. Торосян, статья которого является результатом ошибочных восприятий.

G. V. ABGARIAN

## ENCORE UNE FOIS SUR SEBEOS

## Résumé

Sur la base des listes de manuscrits composées par Vardan Baghichetsi (XVII siècle) l'auteur de cet article a exprimé en 1958 une hypothèse d'après laquelle l'oeuvre historique attribuée à Sébéos appartient à la plume de Khosrov. P. P. Ananian dans sa très appréciable recherche met en doute l'hypothèse mentionnée et arrive à la conclusion très exacte que le nom Khosrov, trouvé dans la liste de Vardan Baghichetsi, est non pas le nom de l'auteur de l'Histoire qui nous intéresse, mais le nom du héros principal de cette Histoire. Le savant cite en même temps quelques faits pour rétablir l'autorité de Sébéos. Pourtant il ne sont pas suffisants pour résoudre le problème. Le nom de l'auteur réel de l'oeuvre historique écrite au VII siècle et attribuée actuellement à Sébéos n'est pas conservé dans les anciens manuscrits.

Kh. Thorossian s'est également exprimé à l'occasion de la question discutée, mais son article est le résultat de son interprétation inexacte.